

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 1 (38)

**м. Київ
2023**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 (38) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2023. – 96 с.

Редакційна колегія

Юрій Савчук (голова колегії),

Олександр Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),

Іван Патриляк (науковий редактор),

Володимир Сімперович (науковий редактор),

Олександр Білоус (відповідальний редактор),

Тамара Вронська, Валерій Грицюк, Роман Кабачій, Олександр Маєвський,

Валерій Томазов, Володимир Третяк, Олег Цапко, Оксана Янковенко.

Науково-допоміжна група

Юрій Бедрик (коректор)

Світлана Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 5 від 19 грудня 2023 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 12 від 28 грудня 2023 р.

© Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Меморіальний комплекс

© Автори статей

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Микола МИХАЛЕВИЧ

МИХАЙЛО МАКОВЕЦЬКИЙ «СУЛИМА» – ОСТАННІЙ ПРОВІДНИК
ОУН РАТНІВЩИНИ 5

Наталія ОСЬМАК

ВИСТУП НА СВЯТКУВАННІ 80-ї РІЧНИЦІ ІІІ НАДЗВИЧАЙНОГО
ВЕЛИКОГО ЗБОРУ ОУН 25 СЕРПНЯ 2023 р. НА х. ВЕСНІВКА 23

НАУКА В МУЗЕЇ

Олександр ПАСТЕРНАК

МАСОВЕ ВБИВСТВО ЯК ПУБЛІЧНИЙ СПЕКТАКЛЬ.
ІЗ ІСТОРІЇ ОДНОГО ЕКСПОНАТА 31

Володимир РУГАЛЬ

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ОДНОГО СЕЛА
(с. ХАРСІКИ НА ПОЛТАВЩИНІ) 39

Тетяна ПШЕНИЧНА

АНАЛІЗ ПОШУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ ВІЙНИ,
ПРОВЕДЕНОЇ НА ЗАПИТИ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ
УКРАЇНСЬКИХ КОМБАТАНТІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА 2023 р. 47

Златко ЗЛАТАНОВ

ПІДРИВИ ДНІПРОГЕСУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА
КАХОВСЬКОЇ ГЕС У 2023 р. МУЗЕЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ 67

Богдан ГАЛЬЧИНСЬКИЙ

НАРУКАВНІ ЕМБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА.
МУЗЕЙНА КОЛЕКЦІЯ ЗА ТЕМОЮ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА» 80

НАШІ АВТОРИ 95

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 94:355.425.4(477.82)"1940/1950"<Маковецький М.>

© **Микола МИХАЛЕВИЧ**

МИХАЙЛО МАКОВЕЦЬКИЙ «СУЛИМА» – ОСТАННІЙ ПРОВІДНИК ОУН РАТНІВЩИНИ

У статті розглянуто повстанську діяльність Михайла Маковецького, типового представника українського визвольного руху на Поліссі. Він пройшов тривалий і складний шлях від зв'язкового УПА в 1942 р. до провідника ОУН Ратнівського району Волині на початку 1950-х рр. Його драматична доля яскраво показує, наскільки нещадною була боротьба проти сталінської влади і які складні випробування доводилося долати українським повстанцям.

Ключові слова: Михайло Маковецький «Сулима», Андрій Михалевиц «Кос», Адам Антонюк «Роман», боївка, оперативно-військова група МГБ, Ратнівський район, Ковельська округа.

В архіві референта СБ ОУН Ковельщини Андрія Михалевица «Коса» збереглася коротка автобіографія «Сулими».

«Я, Маковецький Михалко Павлович – Сулима, народився 1921 р. в селі Хотешові Ратнівського району Волинської області. Від 1928 р. почав ходити до школи в село Хотешово, де закінчив 4 класи НСШ. По закінченні школи працював на господарці при батькові, до жодних організацій не належав. В 1942 р. пов'язався з організацією ОУН і працював на зв'язку. В 1943 р. проходив 3-денний політичний вишкіл і одномісячний військовий вишкіл. Під час переходу фронту зостався зловлений більшовиками, які про мене нічого не знали. Відправили в Іркутську область, там нас формерували і військово школили. По деякому часі нас перевезли до Рязанська – Шумський район село Юхта, де був на сержантському вишколі і звідтам утік, та зі мною ще 7 хлопців. По дорозі був три рази задержаний більшовиками, і по кожному разі вдалося втекти, при третій втечі я зостався легко ранений у ліву ногу. По дорозі додому на терені Рівненської області зустрівся з повстанцями, які мене по зв'язку відправили в свої терени. По прибутті в свої терени я пішов у своє село, щоб зобачитися зі своєю родиною, в тім часі наскочили на мою хату більшовики і зловили мене четвертий раз, але в тому часі надійшла наша (повстанська) поміч і мене відобрали від

большевиків при тяжкому раненні в голову – вибито 7 зубів, перебитий язик і перебита нижня щелепа. Після вилікування в шпиталі УПА був у почоті пров. Токаря. У 1946 р. мали бій з большевиками на Забрідських хуторах, де я зостався ранений у праву ногу.

Після того коли Токар відійшов з терену, я був перестрашений чисткою – дезертирував і ходив самопасом 6 місяців. У тому часі, себто 10.05.1947 р., зостався четвертий раз ранений у праву ногу. Ранений перебував сам на Хотешівському хуторі, маючи контакт лише з Романом. В осені 1947 р. мене забрав Роман на свій кущ... Родина зосталась вивезена на Сибір, господарка зліквідована, а сестри, які до цього часу ховалися, спіймані большевиками й суджені по 10 років. Слава Україні!

Дня 20.09.1948 р. [Підпис] Маковецький Михайло – Сулима» [9, 225]

Значно більше інформації про Михайла Маковецького є в його двотомній архівно-кримінальній справі, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, а також у свідченнях повстанців, які в різний час пліч-о-пліч із ним воювали. «Сулима» згадував, що влітку 1942 р. його покликав до себе житель с. Хотешово (нині – с. Хотешів Камінь-Каширського району, Волинська область), районний провідник ОУН Ратнівщини Петро Маковецький на псевдо «Вовчок» і після нетривалої розмови запропонував вступити в ОУН. Юнак погодивсь і почав виконувати обов'язки зв'язкового між ним та кущовим провідником ОУН у с. Річиця «Соколом». Через три місяці, коли районним провідником ОУН став «Бурлай», Михайлові Маковецькому доручили іншу лінію зв'язку – між с. Хотешово й Підсинівка. Після навчання на триденних політичних курсах у лютому 1943 р. був переведений у розпорядження районного шефа зв'язку «Золотого». Забезпечував зв'язок на лініях Хотешово – Борки, Підсинівка, Острівок, Черче й Забріддя [6, 8–10]. У грудні 1943 р. пройшов вишкіл на місячних військових курсах. Цього разу займалися тільки військовою підготовкою: вивчали зброю всіх видів, стройову, вартову службу, топографію і тактику. По закінченні курсів до повстанців приїхали командири, серед яких був курінний «Назар», і прийняли заліки. У той час Маковецькому не довелося брати участі в боях. Лише одного разу сотня «Вовчка», в якій він перебував, несподівано зіткнулася в лісі з червоними партизанами. Але ніхто стріляти не почав, розійшлися мирно [6, 40].

У лютому 1944 р. на Волинське Полісся просунулися радянські війська, і невдовзі лінія фронту стабілізувалася по р. Прип'ять і Вижівка. Українські націоналісти зменшили свою активність і перейшли в глибоке підпілля. Михайло повернувся додому до батьків і вже у квітні був спійманий під час облави та мобілізований у радянську армію. Службу проходив у 103-му запасному полку біля м. Муром (нині – Владимирська область, Росія), а пізніше в Рязанській області. Там зустрів земляків із с. Хотешово, з якими разом вирішив

утікати додому. Пізніше на запитання слідчих МГБ про мотиви дезертирства Маковецький відповідав, що не хотів захищати радянську владу й загинути на фронті [6, 27]. Але це, певно, не єдина причина. Адже відомо, що солдатів тилкових частин під час війни в радянській армії просто морили голодом. Так командування не лише економило продукти, а й заохочувало військовослужбовців проситися на фронт.

Після багатьох пригод і поранення Михайлові вдалося добратися до Рівненської області, де він зустрівся з повстанцями. Вони переправили його на Волинь, і в грудні 1943 р. на х. Підбороччя Черченської сільради Ратнівського району Маковецький приєднався до сотні «Галайди». Командир вручив йому гвинтівку й присвоїв псевдо «Сулима» [6, 35]. Пізніше він також використовував псевдо «Міша». Через кілька днів сотня перебазувалась у Хотешівський ліс. Частина вояків залишилась у лісі, а решта вирушила в село по продукти. До неї приєднався Михайло, щоб із дозволу «Галайди» побачити рідних. Зайшовши до хати, він одразу ж був схоплений і роззброєний оперативною групою НКВД, яка перебувала в засідці. Михайлові зв'язали руки й почали допит. Тим часом повстанці назбирали продуктів і підійшли до його домівки. Вартові відкрили по них вогонь. Розпочався бій, у якому повстанці мали чисельну перевагу. Енкаведисти почали відступати, і один із них вистрілив із автомата «Сулими» в обличчя. Куля пройшла крізь нижню та верхню щелепи, вибила зуби й пробила язик. Повстанці забрали пораненого товариша й повернулися на черченські хутори [6, 47].

Дещо по-іншому про ці події під час суду в 1952 р. згадував житель с. Хотешово Іван Придатко: «У 1944 р. я входив у групу громадського порядку. Восени цього року наша група отримала завдання влаштувати засідку біля будинку, де жили батьки підсудного Маковецького. У цій засідці я також брав участь. Я бачив, як батько підсудного ходив біля будинку. Я вирішив, що в хаті знаходяться бандити і, щоб їх не захопили зненацька, їх охороняв його батько. Після цього ми вийшли із засади і кинулися в будинок. Коли я зайшов у кімнату, то Маковецький сидів за столом і їв. Ми зв'язали підсудного, але якимось чином його сестра вискочила із хати, повідомила бандитам, і не встигли ми зв'язати Маковецького, як на нас налетіли бандити. Ми почали відступати і захопили із собою Маковецького. Почалася перестрілка. У мене відмовив кулемет, і я разом із командиром нашої групи відійшов. Бандити поранили одного із наших бійців, а другого захопили в полон і повісили. Підсудного Маковецького у нас відбили» [7, 377].

Михайло п'ять місяців лікувався в повстанському шпиталі, який часто переїжджав з одного місця на інше, коли виникала загроза під час операцій НКВД. Тим часом у бою з чекістами загинув командир «Галайда», його сотня була розділена на дві окремі групи. Боївка, до якої повернувся Маковецький, перейшла в підпорядкування керівника Кобринського надрайонного проводу ОУН Івана Королика «Токаря». Також доводилося часто супроводжувати районного провідника

ОУН Ратнівщини «Євгена» (Михайло Березовський). Боївка займалася переважно забезпеченням зв'язку між підрозділами УПА й заготівлею продуктів. Наприкінці 1945 р. «Токар» перейшов до іншої місцевості, і Маковецький повернувся в с. Хотешово, де переховувався у Михайла Сидорука, який підтримував зв'язок із повстанцями. У травні 1946 р. «Сулима» приєднався до боївки «Євгена». Отримав від нього доручення розкопати схованки з продуктами, які зробив «Токар» і про які Михайло знав. Разом із «Вишнею» видобули продукти, зіпсовані викинули, а ті, що збереглися, перенесли в Забрідський ліс [6, 46–48].

Через кілька днів «Євген» дав команду всім членам боївки йти на молитву в забрідську церкву. Утім, дорогою до села на повстанців несподівано напала оперативно-військова група НКВД. Під час бою «Сулиму» поранили в праву ногу, але він самотужки добрався до с. Хотешово, де знову переховувався й лікувався в Михайла Сидорука. В останні дні травня до Маковецького навідався односельчанин Адам Антонюк «Роман» і забрав його в боївку «Євгена». У червні «Роман» послав Михайла разом із «Ясенем» до с. Хотешово збирати гроші з населення. Але Маковецький це доручення не виконав і знову почав ховатися – як від повстанців, так і від радянської влади. Він підозрював, що «Євген» йому не довіряє і що його можуть убити повстанці. Проте виходити з повинною Михайло теж не збирався, бо хотів продовжувати боротьбу за самостійну Україну й ненавидів радянську владу, особливо після того, як його рідних вивезли на Сибір [6, 49–50].

Наприкінці квітня 1947 р. Степан Маковецький повідомив Михайла, що з ним хоче зустрітися «Роман», уже командир кущової боївки ОУН. «Сулима» боявся, що «Роман» розстріляє його за дезертирство, але Степан запевнив, що цього не станеться. Зустріч відбулася на хотешівському х. Заріччя. «Роман» детально про все розпитав і сказав: «Убивати тебе не будемо, але в своє виправдання ти маєш убити когось із представників радянської влади. У цьому тобі має допомогти Сидорук Михайло, який підозрюється у зв'язках із МГБ». «Сулима» на це охоче погодився. Через кілька днів Сидорук дізнався, що голова Хотешівської сільради Остап Маковецький, старший винищувальної групи Григорій Парфесюк і дільничний уповноважений міліції Адам Сидорук поїхали підводою на хотешівський х. Котуш, звідки через кілька годин повертатимуться. Щоб їх убити, повстанці влаштували засідку в лісі між х. Котуш і с. Хотешово. Коли активісти на дорозі порівнялись із засідкою, по них було відкрито вогонь [6, 54–55].

Згадує Григорій Парфесюк: «Я був поранений при наступних обставинах: я разом із головою сільради і дільничним їхали з х. Котуш у с. Хотешово і несподівано були обстріляні в лісі із засади. Внаслідок цього обстрілу я був поранений у ногу, а голова сільради Маковецький у бік – і вбитий кінь, на якому ми їздили. Незважаючи на поранення, ми з Маковецьким утекли від бандитів ОУН, користуючись темнотою. У лікарні в м. Ратне я лікував поранення 8 чи 10 днів» [7, 32].

«Сулима» дуже жалкував, що не вдалося вбити радянських активістів, а через кілька днів і сам був важко поранений, цього разу в ліву ногу, коли повертався

з х. Порховець і потрапив під обстріл підрозділу МГБ. З великими труднощами добрався до хати Мойсея Короліка, який конем відвіз його до Степана Маковецького. У лісі, за 2 км від його хати, переховувався й лікувався. Степан забезпечував харчами і спиртним, яке йшло переважно на промивання рани. У цьому лісі «Сулима» пробув до жовтня 1947 р., коли органи МГБ заарештували Степана. Потім зустрівся з хуторянином Володимиром Куциком, зв'язковим та інформатором «Романа». Так Михайло ввійшов до «Романової» боївки. Оскільки через поранення ще не міг як слід ходити, переховувався в лісі, а повстанці передавали йому продукти [6, 56].

У листопаді разом із «Романом» облаштували схрон біля с. Самари, де й перебували до весни 1948 р. У цей час повстанці збирали інформацію по навколишніх селах і поширювали націоналістичні листівки. Одного разу, ще на початку січня, пішли на х. Котуш і викликали з хати Пилипа Коваля, нібито щоб показав дорогу на с. Самари. Відвівши кілька метрів від хати, «Роман» розстріляв його за зв'язок із органами МГБ та виступи проти повстанців [6, 58]. Від весни 1948 р. боївка «Романа» оперувала на хуторах та навколишніх лісах біля с. Хотешово, Борки та Черче Ратнівського району. У травні її члени за наказом «Романа» на х. Задовга Борківської сільради забрали 1 тис. крб у Максима Коваля, якого потім теж розстріляли [6, 59].

У серпні 1948 р. «Роман» вирішив спалити колгосп ім. Леніна в с. Черче. Спочатку житель села Дорофій Козак розвідав обстановку й повідомив повстанцям, що в селі ні військових, ні співробітників МГБ немає. 17 серпня ввечері група із шістьох повстанців та двох жителів с. Черче рушила до колгоспного току й відкрила вогонь по «стрибках», які його охороняли. Ті зробили кілька пострілів у відповідь і кинулися втікати. На «Сулиму» вибігли два перелякані бійці, та він не хотів їх убивати, тож лише вдарив одного прикладом автомата по спині, й вони побігли далі [6, 35].

Свідчення Фотія Мульшана: «У 1948 р. я працював бригадиром у колгоспі с. Черче й під час обмолоту хліба, в серпні 1948 р., я разом із дільничним уповноваженим райвідділу міліції Степанюком Миколою і групою колгоспників знаходились біля молотильного току, щоб не допустити пожежі. Біля 11 год ночі учасники банди ОУН відкрили по нас кулеметний вогонь, але ми залягли в канаву й відкрили вогонь у відповідь. Однак бандити ОУН почали заходити нам у тил, і тоді ми відступили від току. У цей час бандити ОУН підпалили скирти необмолоченого колгоспного хліба, а також ферму. Уповноважений міністерства заготівель Заховайко Григорій побіг гасити пожежу. Я побіг за ним, але побачив, що Заховайко стоїть на колінах, схопившись за плече, а перед ним стоять 5 озброєних бандитів ОУН. Бандити побачили мене й наказали кинути гвинтівку, але я дуже злякався й не знав, що робити. Один бандит підбіг до мене, забрав гвинтівку, а також забрав гвинтівку у Заховайка, і вони пішли. Унаслідок нападу бандитів ОУН на колгосп у серпні 1948 р. згоріло приблизно 700–800 копиць

необмолоченого хліба, складеного в скирти, а також ферма. Поранили Заховайка й забрали у нас гвинтівки» [7, 12].

Через три дні надрайонний провідник «Кос» призначив «Романа» керівником Ратнівського районного проводу ОУН. Боївка «Романа» намагалась активно протидіяти насильницькій колективізації, яку проводила сталінська влада. Про це, зокрема, свідчить витяг із довідки Ратнівського райвідділу МГБ:

«1. 20.03.1948 р. в с. Хотешово важко поранений голова Хотешівської с/р Юхимець Володимир Трохимович.

2. 22.05.1948 р. в с. Черче бандитами ОУН був убитий колгоспник Королік Пантелій Якович.

3. 23.05.1948 р. в с. Борки, х. Задовга, вбитий Коваль Максим Якович.

4. 18.06.1948 р. в с. Хотешово спалений хлів рахівника колгоспу Короліка Семена Івановича.

5. 6.07.1948 р. в с. Хотешово поранений голова сільради Свистун Іван Федорович.

6. 17.08.1948 р. в с. Черче учасниками банди ОУН "Романа" вчинений збройний напад на колгосп ім. Леніна, в результаті якого спалені колгоспні скирти сіна й необмолоченого хліба, поранений агент уповмінзагу Заховайко Григорій.

7. 13.09.1948 р. в с. Хотешово, х. Вировище, вбитий колгоспник колгоспу ім. Будьонного Рудчик Федір Петрович.

8. 26.09.1948 р. в с. Борки вчинено збройний напад на колгосп, унаслідок чого спалено контору колгоспу й будинок із надвірними будівлями бригадира колгоспу.

9. 10.10.1948 р. в с. Хотешово був забраний Куниця Михайло Сергійович, доля якого до цього часу невідома.

10. 18.10.1948 р. в с. Хотешово, х. Вировище, вбиті громадяни Коваль Лазар Якович і його жінка Коваль Ірина Яківна.

11. 25.10.1948 р. в с. Черче підпалений будинок колгоспника Ліпіча Порфирія Васильовича» [7, 227].

Про загибель Пантелеймона Короліка його дружина Юхимія розповіла, що у травні 1948 р. вночі була вдома разом із чоловіком. У вікно хтось постукав і запропонував відчинити їм двері. Коли відчинила, до хати зайшли два озброєні невідомі учасники боївки ОУН. Вони запалили в кімнаті світло й завісили вікна. Потім один із бандерівців запропонував віддати всі гроші. Вона віддала 300 крб, але повстанці завели жінку до комори й обшукали. Забрали дві швейні машини, костюм і чоботи чоловіка, кілька метрів тканини. Усе це склали у свої мішки й винесли на вулицю. Потім завели Юхимію до кімнати, наставили на Пантелеймона Короліка пістолет, почали йому дорікати, що він став організатором колгоспу в їхньому селі, й погрожували за це відомстити. Королік вибив із рук бандерівця пістолет і вибіг надвір, але там виявився ще один повстанець, який із автомата застрелив його. Після цього бандерівці підпалили хату та всі надвірні споруди, забрали винесені речі й пішли [7, 106].

Про зникнення Михайла Куниці є свідчення його дружини Катерини:

«Восени 1948 р. ми з чоловіком знаходилися вдома, коли ввечері до нас прийшли три учасники банди ОУН, із яких я впізнала тільки Маковецького Михайла, як колишнього жителя с. Хотешово. Вони відразу зв'язали мого чоловіка мотузкою, і при цьому Маковецький заявив, що мій чоловік зрадив органам радянської влади його сестру, а тепер він за це із нього вип'є кров. Я почала плакати і просити Маковецького Михайла, щоб вони не вбивали, не забирали із дому мого чоловіка. Але Маковецький ударив мене кулаком в обличчя і кілька разів по голові, після чого я впала на підлогу. Бандити ОУН тим часом забрали мого чоловіка, і я до цього часу про нього нічого не знаю, але думаю, що вбили» [7, 46].

Жителя х. Вировище Федора Рудчика розстріляли за те, що першим вступив у хотешівський колгосп ім. Будьонного. Його сусідів Лазаря та Ірину Ковалів повстанці звинувачували в тому, що вони зв'язані з МГБ й переховують у своєму будинку чекістську оперативно-військову групу, яка влаштовує засідки на хуторі [7, 58].

Крім терористичних актів повстанці вчиняли також напади на сільські ради, магазини кооперації та маслопункти. Свідчення Уляна Харламповича: «Приблизно восени 1948 р. я – "Шугай", "Міша", "Веселий", "Хмель" і "Зоренко" здійснили напад на молокоприймальний пункт с. Підріччя і забрали там усе державне масло та три бідони. Один бідон ми з "Мішою" забрали собі в схрон, а інші бідони забрав "Веселий"» [2, 32].

У грудні 1948 р. «Романа» призначили провідником ОУН Старовижівського надрайону. Він розповів Михайлові про те, як потрібно писати інформації та звіти, й повідомив дату та місце зустрічі з «Косом». Тоді на забрідському хуторі в Івана Омелянчука «Кос» призначив Маковецького керівником ОУН Ратнівського району й дав інструктаж про основні обов'язки [7, 348]. До його боївки входили Улян Харлампович «Шугай» і Тарас Брилюк «Микола». Переховувались у схроні в хотешівському лісі. 8 грудня 1948 р. хлопці прийшли на х. Краснілівка біля с. Борки до Івана Прача на днівку, але ввечері несподівано побачили, як до будинку наближається група радянських активістів. Господар намагався не впустити їх до хати, але один із них, уповноважений Ратнівського райвиконкому Микола Доценко, відштовхнув його й зайшов у сіни. «Сулима» впритул розстріляв зухвальця з автомата [6, 68].

Свідчення жителя с. Борки Якова Коваля про загибель Доценка: «У той вечір я знаходився разом із ним, а ще з нами був дільничний уповноважений Ратнівського РО МГБ Стеренчук Адам Михайлович, який проживає в с. Борки. Доценко приїхав до нас у Борки для заготівлі масла державі. Я в той час працював агентом міністерства заготівель, і ми з Доценком пішли по селу, кожний по своїй роботі. Ми та Стеренчук Адам були озброєні гвинтівками. Пробувши в селі до вечора, ми поверталися додому. Коли підійшли до будинку Прача Івана – по-вуличному Бульбак, то почули в його будинку підозрілий шум і вирішили підійти перевірити.

Коли ми підійшли до дверей будинку, із сіней по Даценку була зроблена автоматна черга і він упав. У цей час на мене наскочив один бандит, у якому я впізнав колишнього жителя с. Хотешово, по-вуличному Джумко. По ньому почав стріляти Стеренчук, який відбіг у сторону. Тоді Джумко забіг за кут будинку, завдяки чому мені вдалося втекти. Приблизно через годину ми зійшлися зі Стеренчуком і вирішили подивитися, де Доценко. Коли підійшли до нього, то він був ще живий і ми занесли його в хату до Прача Івана. Прач та його сім'я з хати втекли, і в цій хаті помер Доценко, нічого не сказавши. У нього були прострілені кулями груди і живіт та відрубана права кисть руки» [7, 67].

Повстанці забрали гвинтівку вбитого комуніста, зняли з нього куртку та чоботи. Іван Прач покинув свій дім і приєднався до боївки, отримав псевдо «Гриць». Під час наступної зустрічі з «Косом» «Сулима» розповів про обстановку в селах та вбивство Доценка. «Кос» схвалив його дії. У розмові брав участь також провідник ОУН Ковельської округи Василь Сементух «Ярий». Він теж цікавився діяльністю боївки й дав свої рекомендації [6, 72].

Цікавий опис Михайла Маковецького зробив самарівець, член боївки «Веселого», Антон Семенюк: «Там був кривий на ногу, псевдо "Міша", мав розбиту щелепу і погано говорив» [2, 128]. На початку квітня 1949 р. боївки «Сулими» та «Веселого» разом вирушили в с. Залухів, щоб пограбувати магазин кооперації. На лісовій дорозі зустріли двох молодих циганок. «Сулима» сказав, що їх треба вбити, бо вони можуть донести на повстанців у МГБ. Улян Харлампович відмовився брати участь у страті жінок, тому «Сулима» поставив його вартовим, стежити за дорогою. Убитих закопали в лісі й вирушили далі до села [7, 191].

Свідчення Антона Семенюка: «Уночі наша боївка зайшла в с. Залухово. У сільській раді в цей час знаходився один боєць групи охорони громадського порядку, озброєний гвинтівкою. Ми обеззброїли цього бійця, а потім примусили його показати, де живуть інші. Цей стрибок ходив із боївкою по домах, де жили стрибки, стукав у вікна, і йому відкривали двері, а в цей час повстанці заходили в будинки й обеззброювали стрибків. Таким чином ми в с. Залухово роззброїли 6 чоловік і відібрали 5 гвинтівок та один автомат. Бійців групи громадського порядку було відпущено. Один із них нас нагодував, і після цього ми пішли грабувати магазин кооперації» [2, 140].

Довідка Любешівського РО МГБ інформує, що повстанці «забрали товарно-матеріальних цінностей на суму 12 456 крб. Крім того, бандитами знищені всі документи Залухівської с/р.» [7, 266].

Через кілька днів повстанці в лісі біля с. Борки забрали з воза товари місцевого сільпо й спалили кінопересувку. Вилучені товари вони використовували для своїх потреб, а також роздавали зв'язковим та інформаторам [6, 73]. У цей час за наказом «Коса» в боївку прийняли жителя с. Заброди Уляна Гудемчука на псевдо «Степан». Улян Харлампович «Шугай» перейшов до боївки «Веселого». Незабаром він був важко поранений і потрапив у полон. Боячись, що «Шугай» видасть чекістам

відомі йому зв'язки, «Кос» наказав «Сулимі» забрати в боївку жителя с. Хотешово Володимира Куцика. Він отримав псевдо «Швидкий» і вже 17 травня брав участь у нападі на кооперацию в с. Мельники-Річицькі, де було забрано товарів на суму 18 тис. крб, а також поранено бійця групи охорони громадського порядку Тимофія Генелюка й роззброєно бійця Пилипа Бляшука [7, 228].

У липні 1949 р. надрайонний провідник ОУН «Роман» дорікнув «Сулимі», що той погано працює, і дав наказ убити жителів с. Борки Григорія Бегалья й с. Хотешово Адама Сидорука. Першого – за те, що був радянським активістом і виступав проти повстанців, а другого – за зв'язок з органами МГБ: він підвів повстанців під удар оперативно-військової групи, внаслідок чого загинув Володимир Куцик «Швидкий». Виконуючи завдання «Романа», повстанці вирушили в с. Щетинь, де на той час проживав Бегаль. Зайшли до хати, де він перебував із дружиною, і за наказом «Сулими» «Степан» застрелив його з гвинтівки. Потім забрали звідти деякі речі й пішли в с. Черче [6, 80].

«Акт обвинувачення»

Бегаль Григорій Леонтійович народився 1919 р. в с. Борках Ратнівського р-ну. Українець, освіта 4 кл., член ВЛКСМ і кандидат ВКП(б)У.

Бегаль Гриць до 1939 р. проживав на господарці в с. Борках Ратнівського р-ну Волині. До жодних організацій не належав. В 1940 р. оженився та пішов у приймаки до с. Щетинь Любешівського р-ну. В 1944 р. був забраний до ЧА і вступив до ВЛКСМ. В 1946 р. повернувся додому і вступив на працю секретаря сільради та секретарем комсомолу, де через нього було втягнуто 9 членів до комсомольської організації. В 1948 р. стає головою с/р і активно починає організовувати колгосп. По організуванню колгоспу стає його головою, потім переходить на стрибка. Із стрибка звільнився через слабкість і став удруге секретарем сільради в с. Щетинь Любешівського р-ну.

Дня 31.07.1949 р. Бегаль Гриць зістався арештований через УСБ (Українську службу безпеки. – Авт.). На підставі вищенаведених матеріалів Бегаль Гриць засуджений до кари смерти через розстріл. Присуд виконано дня 31.07.1949 р. Обвинувачуючі матеріали подав "Сулима"» [7, 505].

Через кілька днів Маковецький послав «Миколу», «Місяця» й жителя с. Черче Дорофія Козака по Адама Сидорука. Вони зв'язали того й відвели в ліс.

Свідчення Адама Сидорука: «У серпні 1949 р., пізно вночі, до мене в хату прийшло 3 бандити: Дорофій Козак і ще два невідомих. Вони наказали мені встати з постелі й сказали, що я арештований. Після цього мене зв'язали і повели у двір. У дворі один із бандитів мене охороняв, а інші двоє грабували майно. Після цього вони привели мене в ліс. У лісі я з ними був до наступного вечора. Потім двоє кудись пішли, а один лишився мене охороняти. Я лежав на землі накритий плащ-палаткою. Охоронець сидів біля мене в ногах. Коли він

почав закурювати, я скинув із себе плащ-палатку й накинув йому на голову, а сам почав утікати. Пробігши декілька метрів, я почув постріли, але бандит у мене не влучив, і я зник.

Коли бандити привели мене в ліс, то руки в мене були зв'язані, але до вечора наступного дня руки сильно опухли від мотузки і я попросив їх розв'язати. Вони розв'язали. Я просив бандитів, щоб вони мене не мучили, а швидше розстріляли. На це один із них відповів, що є інші, які розправляться зі мною, і показав мені фотокартку Маковецького. У цей час бандити переглядали свої речі, серед яких були й фотокартки» [7, 386].

Адамові Сидоруку вдалося втекти від «Миколи», за що «Сулима» того сильно побив. Невдовзі «Гриць», «Місяць» і Дорофій Козак потрапили в засідку МГБ на одному з черченських хуторів. «Місяць» і Козак загинули в перестрілці, «Грицю» вдалося втекти. «Кос», теж розлючений утечею агента МГБ Сидорука, наказав розстріляти «Миколу», який був у ній винен. Маковецький не хотів убивати товариша, але все-таки через два тижні розстріляв його в лісі, побоюючись, що за невиконання наказу стратять його самого [7, 390].

Повстанцям часто вдавалося залучати до підпільної роботи проти сталінської влади навіть радянських активістів. Витяг із довідки Волинського обласного управління МГБ за 1950 р.: «Агентурним способом встановлено, що оунівське підпілля останнім часом активно насаджує свою агентуру в низовий радянський апарат. Тільки за січень – лютий цього року виявлено, що ратнівський районний «Провідник» ОУН "Міша" завербував до ОУН із низового колгоспно-радянського колективу 8 чол. Серед них: рахівник колгоспу с. Хотешово Ратнівського р-ну – Бегаль С.С. «Сокіл» (заарештований), начальник поштового відділення с. Хотешово – Бабула І.К. «Ярема» (заарештований), голова колгоспу того самого села – Прач А.В. – всі члени ОУН [3, 5].

Степан Бегаль згадував: «У травні 1949 р. я знаходився вдень у конторі колгоспу, куди прийшов Дуда Василь, який повідомив, що мене викликають у поле бандити УПА. Він сказав, що викликає мене Маковецький Михайло, і якщо я не прийду – вони відомстять. Я пішов на зустріч до бандитів разом із Дудою Василем. Приблизно за 300–400 метрів від села, в житі нас зустріли три бандити УПА, серед яких були: Маковецький Михайло і Куцик Володимир, озброєні гвинтівками. Третій, невідомий, був озброєний автоматом. Маковецький Михайло запропонував мені скласти список комсомольців і партійно-радянського активу, а також щоб писав інформації про становище в селі. Я дав на це свою згоду. Після цього Маковецький дав зразок інформацій та списку. Повернувшись додому, я відразу приступив до виконання завдання. У червні 1949 р. увечері до мене прийшов Козак Адам, який передав, що мене викликає Маковецький Михайло. Після цього я взяв заготовлені інформації і список активу і поніс це все бандитам» [7, 199].

Після арешту слідчі МГБ продемонстрували Степанові Бегалю пакет із речовими доказами. Він підтвердив, що два списки партійно-радянського активу та

дві інформації про становище в селі писав особисто. У списках указано посаду й зарплату кожного. За це чоловік отримав вирок від військового трибуналу:

«Засудити Бегалю С.С. на 25 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією всього майна. Позбавити засудженого Бегалю С.С. урядової нагороди – медалі "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр."» [7, 204].

Інакше склалася доля Адама Козака, в клуні якого Бегаль передавав інформації повстанцям. Наприкінці вересня 1949 р. група бандерівців, серед яких були й командири «Сулима», «Веселий» та «Биков» (Сергій Богдан, провідник ОУН Любомльського району) вирушила на зустріч із Козаком, щоб отримати інформацію про обстановку в с. Хотешово. Зустріч мала відбутись у полі за селом. Але замість Адама повстанці натрапили там на засідку оперативно-військової групи МГБ, яка відкрила вогонь. «Степан» загинув, а «Веселий» зазнав тяжкого поранення й помер через кілька днів на самарівському хуторі, де його намагалися врятувати. Легко поранені були «Биков» і «Малий». «Роман» наказав «Сулимі» негайно затримати Козака і привести до нього. Зробити це вдалося завдяки інформації від жительки с. Хотешово Марії Бублей, яка помітила, що він ховається у свого батька. Козака відвели до лісу біля с. Раків Ліс Камінь-Каширського району, де його допитували провідники ОУН «Роман» та «Кос», а потім останній наказав Адама задушити за зраду [6, 82–83].

У жовтні 1949 р. Андрій Михалевич «Кос» був призначений референтом (керівником) Служби безпеки ОУН Ковельської округи. Зазвичай він не казав командирам боївок, звідки в нього інформація про агентів МГБ, а запитувати про це заборонялося. У наступні місяці боївка «Сулими» за наказом «Коса» вбила ще кількох місцевих жителів, яких підозрювали в зв'язках із МГБ. Саме зрадники й донощики завдавали найбільшої шкоди повстанському підпіллю. У доповідній записці Волинського обласного управління МГБ згадано, що для боротьби проти оунівського підпілля станом на червень 1951 р. воно залучило 109 резидентів, 369 агентів та 4864 інформаторів, і ця кількість постійно зростала [5, 277]. «Сексотів» чекісти вербували не лише серед радянських активістів, а й серед помічників повстанців. Здебільшого їх затримували таємно й погрозами ув'язнення та заслання родини в Сибір примушували до співпраці. Інколи для цього не гребували й катуваннями. Трагізм такої ситуації полягав іще й у тому, що жертвами повстанців ставали переважно свої-таки земляки-українці, які свідомо чи з примусу погоджувалися допомагати радянській владі. Тому в 1950 р. вище керівництво ОУН ухвалило рішення обмежити кількість терористичних актів і головну увагу звернути на агітацію та збереження патріотичних кадрів [11, 83].

У лютому 1950 р. «Сулима», «Гриць» і «Малий» переховувались у жителя х. Задовга Борківської сільради Івана Пася. Та одного дня хлопців там помітили дві жінки, які проводили роботу від сільради, і з будинку Пася їм довелося піти. Господар, боячись арешту, теж приєднався до боївки, де отримав

псевдо «Дмитро». 14 квітня боївка «Сулими» перебувала на днівці в Хотешівському лісі. Уранці її виявила й обстріляла оперативна група МГБ. Повстанець «Малий» був убитий, а «Сулима» поранений у ліву ногу й правий бік. Але йому вдалося втекти від переслідування до хати Параски Дуди, яка надала допомогу. «Дмитро» і «Гриць» теж урятувались, але останній залишив сумку з документами ОУН, яка потрапила в руки працівників МГБ. Там були, зокрема, написані «Сулимою» акти обвинувачень і протоколи допитів радянських активістів та інформаторів МГБ, страчених його боївкою [7, 87].

Невдовзі до «Сулими» прийшли «Гриць» та «Дмитро», і вони разом стали переховуватися на борківських хуторах. Одного разу пішли по продукти до Миколи Сидорука. Постукали у вікно, але замість відповіді почулися постріли. «Дмитро» був убитий, а інші повстанці втекли. Пізніше стало відомо, що в хаті Сидорука влаштували засідку працівники МГБ. Тепер «Сулима» і «Гриць» оперували вдвох у с. Хотешово й Борки. У грудні 1950 р. до них приєднався двоюрідний брат «Гриця» Василь Прач, 1933 р. н. Він отримав псевдо «Хома» й польську гвинтівку з патронами. Василь іще раніше виїхав із батьками на поселення в Одеську область, але життя в колгоспі йому не сподобалося, тож він вирішив повернутися додому й приєднатися до повстанців. У боївці «Хома» перебував до червня 1951 р., а потім утік і повернувся на Одещину [6, 147].

Тим часом завдяки агентурній інформації Ратнівський райвідділ МГБ встановив, що житель с. Хотешово «Антей» підтримує постійний зв'язок із боївками ОУН «Міші» та «Берези». Після таємного затримання «Антей» розповів, що зв'язок із боївкою «Міші» встановив у 1946 р., періодично зустрічався з повстанцями й повідомляв розвідувальну інформацію. У квітні 1951 р. за наказом «Міші» пошив їм хромові чоботи. На початку травня «Антей» отримав завдання від «Міші» передплатити газети для боївки й скласти список радянського активу с. Хотешово. «Антей» назвав кількох зв'язкових повстанців, які проживали в селі [5, 280–281].

«Після вербування "Антей" і надалі зустрічається з бандитами ОУН. 12-го червня в його квартиру приходив бандватажок "Міша" ремонтувати чоботи. "Антей" направлений на встановлення місць схованок і переходів бандитів, а також на виявлення бандитських зв'язків» [5, 281].

У липні 1951 р. обласне управління МГБ затвердило план ліквідації організацій і груп ОУН. Відповідальним за ліквідацію боївки «Міші» був призначений начальник Ратнівського райвідділу МГБ майор Мінеєв. До складу спеціальної опергрупи ввійшли: заступник начальника старший лейтенант Кузьмін (керівник групи) та оперуповноважені Ратнівського райвідділу МГБ лейтенанти Русняк, Ткаченко і Блінов. Уже через місяць ратнівські чекісти досягли значного успіху. Агент «Антей» повідомив, що Василь Прач «Хома» проживає в с. Великий Дальник Одеської області. Туди негайно виїхав оперуповноважений Ткаченко. За сприяння одеських чекістів «Хому» таємно затримали й доставили в райвідділ [5, 282].

Свідчення Василя Прача: «Знаходячись у боївці ОУН, я зробив висновок, що боротьба проти радянської влади марна і що мене можуть убити або захопити й посадити в тюрму. Тому я вирішив із банди втікати, легалізуватися і проживати разом зі своєю сім'єю. Одного разу на днівці в лісі, біля х. Росош Хотешівської сільради, разом із "Мішею" та "Грицем" я ліг на сумку, яка належала "Міші", наклався плащ-палаткою і витягнув із сумки 500 крб. Приблизно через годину "Міша" сказав мені сходити до ближньої хати і принести сірники, я цим скористався для втечі й назад не повернувся. Я зайшов до своєї тітки Омелянчук Степаниди і сказав, щоб вона наготувала мені продукти. Наступного дня вранці пішов у Камінь-Каширськ на станцію, де взяв білет і поїхав у Ковель. На четвертий день я був уже в Одесі, близько 2-х місяців я проживав зі своєю сім'єю до затримання мене органами МГБ. З повинною я не вийшов, тому що "Міша" говорив, що в обіцянки МГБ вірити не можна» [6, 157].

«Хома» надав чекістам детальну інформацію про боївку «Сулими». Він розповів, що взимку повстанці переховувалися здебільшого в будинках жителів с. Борки, Хотешово й Черче. У літній час перебували переважно в лісі поблизу цих сіл. Інколи й улітку проводили днівки в селах. Схрону не мали, тому взимку ночували на горищах будинків, у хлівах на сіні, а інколи безпосередньо в будинках, у літній час днювали в лісі.

На запитання: «Скільки разів вас виявляли військові групи?» – відповідь: «Таких випадків за час мого перебування в боївці жодного разу не було, тому що населення нас завжди попереджало. Особливо велику підтримку мають повстанці від жителів, які проживають на хуторах. Вони завжди повідомляють про появу військових груп. Під час перебування в боївці ми жодного разу засад не влаштували і терактів не здійснювали» [6, 189].

Василь Прач описав також учасників ОУН, яких знав особисто:

«1. "Міша" – Маковецький Михайло, вік біля 30 років, уродженець с. Хотешово, озброєний автоматом, пістолетом і гранатами. Був одягнений у форму синього кольору, чоботи, білу кубанку, носить іноді шинель, а іноді кожух коричневого кольору, середнього зросту, середньої тілобудови, худощавий, волосся темно-русьве, під нижньою щелепою є шрам від поранення, накульгує на одну ногу. "Міша" в банді ОУН займає становище районного провідника.

2. "Гриць" – Прач Іван Григорович, 1929 р. н., уродженець с. Борки, озброєний гвинтівкою, рядовий. Узимку був одягнений у кітель зеленого кольору, цивільні штани, черевики або чоботи. Іноді носив шинель сірого кольору, а іноді кожух коричневого кольору і шапку-вушанку. Прикмети: вище середнього зросту, міцної тілобудови, продовгувате лице, худорлявий, волосся рижувате.

3. "Роман" – більше 30 років, уродженець с. Хотешово, озброєний автоматом і пістолетом, є районним провідником банди ОУН, діє переважно на території Камінь-Каширського району, бачив його взимку 1950 р. 3 рази. "Роман" був одягнений у мундир і штани зеленого кольору, чоботи, кожух жовтого

кольору і шкіряну шапку-вушанку. Прикмети: високого зросту, міцної тілобудови, обличчя повне.

4. "Кос" – з "Косом" я зустрічався лише один раз наприкінці зими 1950 р., озброєний він був автоматом і пістолетом, одягнений у військову форму сірого кольору, чоботи, кожух, шапка-вушанка чорного кольору. В банді ОУН "Кос" займає якесь керівне становище, "Роман" і "Міша" йому підпорядковані. Прикмети: середнього зросту, міцної тілобудови» [6, 182].

Пізніше Василь Прач пригадав, що бачив ватажка «Коса» двічі: «Перша зустріч відбулась приблизно через 2 тижні після Нового року, коли ми з "Мішею" і "Грицем" пішли на болото Лють, де раніше зустрічалися із "Романом". "Міша" 4 рази вдарив палицею по дереву, а у відповідь почули крик сови. "Міша" сказав нам почекати, а сам пішов на звуки, приблизно через пів години "Міша" нас покликав, і ми побачили з ним ще 2 бандитів ОУН, які з ним привіталися за руку. За наказом "Міші" "Гриць" розпалив вогнище, біля якого ми сіли. "Кос" проводив з нами бесіду, як потрібно конспірувати свою роботу серед населення і налагоджувати зв'язки серед людей, уникати облав військ МГБ, як правильно ставитися до населення, як розпізнавати агентів МГБ та інші питання, про які я вже забув. "Кос" просидів з нами біля вогнища з 12 годин ночі до світанку, а потім з ще 1 бандитом пішли у невідомому напрямку».

На другій зустрічі з «Косом» навесні 1951 р. «Міша» передав йому брезентову сумку та кілька учнівських зошитів і про щось із ним радився [6, 260].

Фатальні наслідки для боївки «Сулими» мало те, що за пів року перебування в ній «Хома» дізнався про більшість помічників і зв'язкових повстанців. Частина з них були заарештовані й засуджені, інших вивезли із сім'ями у віддалені області СРСР. Про деяких патріотів Василь Прач дав дуже детальну інформацію:

«Глодік Яків, проживає на х. Точище Хотишівської сільради, він зі своєю дружиною Євдокією активно допомагає боївці "Міші", переховує їх від радянської ради, систематично забезпечує продуктами та повідомляє інформацію розвідувального характеру про с. Хотишово і Борки. "Міша" живе з дочкою Глодіка Яриною і називає її своєю жінкою, а Глодіка Якова і Глодік Євдокію називає тестем і тещею. "Міша" подарував Якову взимку 1951 р. кожуха, штани, черевики, кирзові чоботи... [6, 162]. Зимою 1951 р. ми більше 20 разів переховувались у будинку Глодіка. Він також ходив до жителя с. Хотишово Миколи, який пошив "Міші" чоботи. Ярина кілька разів весною 1951 р. приносила грипси для "Міші", але від кого, мені невідомо.

Будинок Глодіка Якова під час нашого перебування відвідували інші пособники: сусід Глодіка по імені Іван Оєнович, сусідка Придатко Ганна, жителька х. Росош Хотишівської сільради по імені Мартося – має дитину від бандита "Гриць"... Іван Оєнович, житель х. Точище Хотишівської сільради, приходив у будинок Глодіка підстригати й брити бандитів і повідомляв їм інформацію розвідувального характеру. Одного разу весною 1951 р. він приніс у будинок Глодіка м'ясо моло-

дого теляти та приносив "Міші" газети "Сталінським шляхом" і "Правду". Дружина Івана Оєновича Оксеня весною 3 рази приносила в ліс продукти харчування: сало, молоко, масло, хліб [6, 164].

Ще повстанцям допомагають сестри Ганна і Марія Бублей. Вони тісно зв'язані з бандитами "Міша" і "Гриць", у їхньому будинку ми бували багато разів, а також проводили днівки в їхній клуні. Через цих сестер "Міша" і "Гриць" відправляли листи своїм родичам, які вивезені в Сибір. "Міша" давав Бублей Марії гроші, й вона купувала в Камінь-Каширську цигарки, сірники, цукерки, медикаменти, бинти і 400 листків копіювального паперу. Сестри Бублей разом із своєю родичкою Тетяною приносили також білизну і продукти харчування» [6, 168].

Серед виказаних «Хомою» людей були й радянські активісти. Він розповів, що на вимогу повстанців борківський голова сільради й землевпорядник передали їм 340 та 1 тис. крб. Дільничний уповноважений міліції по с. Борки Адам Стеренчук зустрічався з повстанцями чотири рази й переховував їх у своєму будинку. Стеренчук наділив «Міші» 35 автоматних патронів і кільканадцять учнівських зошитів. «Міша» давав йому читати оунівську літературу [6, 239].

За свідченням місцевих жителів восени 1951 р. Михайло Маковецький переховувався в клуні на околиці с. Борки разом із «Грицем». На їхнє нещастя до цієї клуні прийшов гнати самогон і побачив повстанців місцевий житель Іван Бегаль на прізвище «Піп». Вони наказали йому випити кілька літрів самогону, розраховуючи, що він помре. Та цей чоловік якимось дивом вижив, добрався додому й наступного дня повідомив у сільську раду про бандерівців [14]. Чекісти вирішили будь-що захопити їх живими. Під якимось надуманим приводом вони викликали у військкомат кілька десятків чоловіків, зокрема й господаря клуні. Потім запросили його в окремих кабінет і запропонували, щоб допоміг їм зловити повстанців. На випадок відмови пригрозили, що буде засуджений, а його родину вивезуть на Сибір. Після отримання згоди видали снодійний порошок, який його дружина висипала в парне молоко й увечері занесла повстанцям разом з іншою їжею. Ніби передчуваючи недобре, бандерівці наказали їй випити кухоль молока й посидіти певний час біля них. І лише потім її відпустили та сіли вечеряти [12]. Так 10 жовтня 1951 р. о 23:00 оперативно-військова група Ратнівського райвідділу МГБ під керівництвом старшого лейтенанта Кузьміна захопила повстанців живими. «Гриць» через чотири години помер непритомним, а «Джумка» чекісти завезли у в'язницю № 1 УМГБ м. Луцьк [1, 437].

Децо по-іншому ці події описані в документі МГБ:

«АКТ Про затримання бандитів ОУН "Міша" і "Гриць"

10 жовтня 1951 р.

с. Борки

Ми, зам. нач. Ратнівського РВ МГБ лейтенант Кузьмін, ст. оперуповноважений Ратнівського РВ МГБ лейтенант Русняк, оперуповноважений Ратнівського РВ МГБ лейтенант Ткаченко, командир взводу військ МГБ ВЧ-3149 лейтенант Ліповський і солдати ВЧ-3149 Серьогін і Бабушкін, склали цей акт про таке:

8 жовтня 1951 р. в Ратнівський РВ МГБ надійшли дані про те, що 10 жовтня 1951 р. бандити ОУН: районний провідник "Міша" – Маковецький Михайло Павлович – і бандит "Гриць" – Прач Іван Григорович – перебуватимуть на днівці в лісовому масиві, біля х. Борсуки Борківської с/р, поблизу будинку Давидюка Пилипа Яковича, куди було кинуте чекістсько-військову групу під керівництвом лейтенанта Кузьміна.

О 23:00 10 жовтня бандити ОУН "Міша" і "Гриць" були взяті живими на вказаному місці чекістсько-військовою групою. Бандит "Гриць", будучи важкопораненим, через 4 год в дорозі помер.

У захоплених бандитів ОУН були вилучені:

1. Автомат ППШ.
2. Гвинтівка німецька.
3. Наган.
4. Гвинтівкові патрони до німецької гвинтівки – 30 шт.
5. Автоматних патронів – 50 шт.
6. Альбом із 23 фотокартками, де сфотографовані вбиті бандити та живі бандити ОУН» [6, 10–11].

У МГБ були досвідчені й кваліфіковані спеціалісти у використанні різних видів тортур та психотропних препаратів. Вони примусили «Мішу» розказати все, що він знав, і ще майже два місяці використовували його в оперативних цілях. Довідка Ратнівського райвідділу МГБ: «Ватажок банди ОУН по Ратнівському району Маковецький Михайло Павлович був затриманий 10 жовтня 1951 р. і до 7 грудня 1951 р. не арештовувався, а використовувався в оперативному відношенні» [6, 13]. Зрозуміло, що чекісти передусім намагалися задіяти «Мішу», щоб знайти й затримати або знищити Андрія Михалевича «Коса». Ймовірно, їм це вдалося. Адже «Кос» був оточений у криївці й загинув 8 грудня 1951 р., тобто наступного дня після офіційного арешту Маковецького [1, 470].

У березні 1952 р. військовий трибунал Прикарпатського військового округу засудив «Сулиму» до розстрілу.

«Військовий Трибунал Прикарпатського військового округу в закритому судовому засіданні в м. Луцьк розглянув справу по обвинуваченню Маковецького Михайла Павловича і Прача Василя Хомовича.

Маковецького Михайла Павловича, по сукупності здійснених ним злочинів, на підставі ст. 54–1 "б" КК УРСР засудити до вищої міри кримінального покарання – розстрілу, з конфіскацією всього майна.

Прача Василя Хомовича ув'язнити у виправно-трудоий табір, терміном на 25 років, з конфіскацією всього майна і позбавленням прав на 5 років...

Вирок щодо Маковецького остаточний і оскарженню не підлягає» [7, 418–420].

Цей вирок було затверджено вищими судовими інстанціями СРСР. 23 червня 1952 р. голова військової колегії Верховного суду СРСР генерал-лейтенант юстиції Олександр Чепцов повідомив начальника відділу «А» МГБ

СРСР генерал-майора Грицовського, що він дав вказівку голові Військового трибуналу Прикарпатського військового округу про негайне виконання цього вироку [7, 431]. Та чи був він насправді виконаний, залишається загадкою.

Жителі с. Хотешів стверджують, що через кілька років Михайло Маковецький «Джумко» несподівано приїхав у село. Пожив у знайомих, спілкувався з різними людьми, а потім виїхав із села й більше його ніхто не бачив [13]. Можливо, Михайла Маковецького залишили живим за особливі заслуги перед МГБ. Відомо також, що радянська влада часто використовувала засуджених до смерті людей у своїх цілях. Наприклад, для роботи на уранових рудниках або для перевірки ефективності різних препаратів та отрут у спеціальних лабораторіях. Віктор Суворов у книжці «Акваріум» стверджує, що смертників чекісти і спецназівці використовували для відпрацювання прийомів рукопашного бою. Називали їх «ляльками» або «гладіаторами», вони мали право захищатись і таким чином отримати шанс на виживання [15]. Та як насправді закінчилося життя Михайла Маковецького «Сулими», ми вже навряд чи колись дізнаємося.

Джерела та література:

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). – Торонто – Львів: Літопис УПА, 2014. – 1069 с.
2. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області. – Фонд припинених архівно-кримінальних справ. – Спр. 8659. Макарук Михайло Федорович, Харлампович Улян Дмитрович, Семенюк Антон Власович. – 346 арк.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1479. Доповідні записки по агентурно-оперативній роботі по лінії ОУН УМДБ по Волинській області за 1950 р. – 329 арк.
4. ГДА СБУ. – Спр. 1588. Доповідні записки і спецповідомлення по агентурно-оперативній роботі по лінії ОУН УМДБ по Волинській області за 1950 р. – 314 арк.
5. ГДА СБУ. – Спр. 1644. Доповідні записки і спецповідомлення по агентурно-оперативній роботі по лінії ОУН УМДБ по Волинській області за 1951 р. – 301 арк.
6. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 67863. – Т. 1. Маковецький Михайло Павлович. – 295 арк.
7. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 67863. – Т. 2. Маковецький Михайло Павлович. – 511 арк.
8. Денисюк В.Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В.Т. Денисюк, І.О. Денисюк. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 452 с.
9. «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л.В. Легасова та ін. – К.: Аеростат, 2017. – 324 с.
10. Зек Б. Український національно-визвольний рух на Ратнівщині: персоналії 1943–1951 рр. / Богдан Зек // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Науковий збірник. – Вип. 42. – Луцьк, 2012. – С. 178–184.
11. Іщук О. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН / Олександр Іщук, Валерій Огороднік. – Коломия: Вік, 2010. – 195 с.
12. Михалевич М. Хотешівці – керівники Ратнівського районного Проводу ОУН // Ратнівщина. – 2018. – 12 жовтня. – С. 4.
13. Спогади Придатко Н.Г. – жительки смт Ратне // Фонди Кортеліського історичного музею (далі – КІМ).

14. Спогади Куцика В.І. – жителя снт Ратне // Фонди КІМ.
15. Суворов В. Аквариум / Виктор Суворов. – М.: Аст, 1997. – 592 с.
16. Шуйчик В. Ф. Короткий нарис історії села Хотешів / В. Шуйчик. – Луцьк, 2006. – 75 с.

© *Mykola MYKHALEVYCH*

MYKHAILO MAKOVETSKYI “SULYMA” – THE LAST LEADER OF THE OUN IN RATNE DISTRICT

The article highlights the insurgent activities of Mykhailo Makovetskyi, who was a typical representative of the Ukrainian liberation movement in Polissia. He went through a long and difficult path from an UPA liaison officer in 1942 to the leader of the OUN in the Ratne district in Volyn in the early 1950s. His dramatic life story vividly demonstrates how fierce the struggle against Stalin's rule was and what hardships Ukrainian insurgents had to overcome.

Keywords: *Mykhailo Makovetskyi “Sulyma”, Andrii Mykhalevych “Kos”, Adam Antoniuk “Roman”, fighting group, MGB operational and military group, Ratne district, Kovel district.*

© *Наталія ОСЬМАК*

**ВИСТУП НА СВЯТКУВАННІ 80-ї РІЧНИЦІ
ІІІ НАДЗВИЧАЙНОГО ВЕЛИКОГО ЗБОРУ ОУН
25 СЕРПНЯ 2023 р. НА х. ВЕСНІВКА**

Шановне товариство! Вітаю всіх, хто присвятив цей день свого життя вшануванню історичної події, яка відбулася 80 років тому на землі, де ми зараз стоїмо, а саме ІІІ Надзвичайного великого збору ОУН, та пам'яті його творців.

Із перспективи років подія бачиться виокремленою в історії України, та насправді це ще одна ланка в ланцюгові боротьби за Українську державу! Для мене, Наталки Осьмак, це місце, де моя доля зробила поворот від дівчинки, народженої в центрі м. Київ, до юнки, яка виросла в Карпатах, у гірському бойківському с. Підбуж, що за Австрії було курортним повітовим містечком. Я росла в 1940–1950-ті рр., у час брутального утвердження московської окупації, і на протистояння їй сформувалась українкою: в українській мові, бойківській також, як струмочку української літературної мови, у звичаях, святах, піснях. Я природно відчувала, а потім усвідомлювала, що є ми – українці – і вони – москалі, вороги, які прибули до нас із Московщини. Їхня мова, вимова виказувала їх. І їхня зброя, їхні дії: вивезення цілих родин у Сибір і в північну тундру, розстріли та облави, тюрми, грабунки – лице Московщини. Нині, в ці місяці, дні, хвилини, миті, бачимо все те саме.

А долю цю вибрав для мене батько – Кирило Осьмак. Це місце, х. Веснівка, і для нього стало визначальним. Звідси почалася його дорога до постаті президента УГВР.

Вивчаючи слідчу справу 1944–1948 рр., а вона була вже четверта в його стражденному житті, я звернула увагу на батькові свідчення про зустріч у травні 1942 р. з членом похідної групи ОУН на псевдо «Володимир Орлович». За цим найменням ховався Мирослав Прокоп, член Проводу ОУН(р).

Маю сказати, що Кирило Осьмак, який після прийняття вояками УПА (три сотні й дві охоронні чоти, загалом 520 вояків) присяги за текстом, ухваленим УГВР 5 серпня 1944 р., що відбулося між с. Свидник і Ластівка на Турківщині, рухався на схід разом із Дмитром Грицаєм («Перебийніс») – шефом Головного штабу УПА – та з охоронною чотою референта військово-політичних видань

Михайла Медведя («Кремень», «Карпович», «Чичкевич») на зустріч із Романом Шухевичем. 23 (25) серпня 1944 р. на гірському хребті Ямельницький Діл біля с. Орів на Сколівщині стався бій між ними та якоюсь частиною Червоної армії, що просувалася на захід. Багато стрільців загинуло, а Кирило Осьмак зазнав важкого поранення. Лініями зв'язку був доправлений до с. Дорожів на Дрогобиччині.

12 вересня 1944 р. в селі була облава – «чекістско-військова операція» НКВД. Кирила Осьмака заарештували під ім'ям Коваля Івана Пилиповича: мав при собі лише довідку на таке ім'я від старости с. Дорожів та невеличку й дуже понівечену світлину, завбільшки як для паспорта. Його особисту зброю – пістолет ТТ і п'ять патронів – пізніше знайшла господиня хати, де перебував «п. Магістр» (так його називали) в стайні під підлогою. Пістолет і патрони потім забрали хлопці з УПА.

На слідстві в Дрогобицькій слідчій тюрмі (Стрийська, 3) казав, що народився в м. Скалат, житель м. Тернопіль, бухгалтер. Тернопільщину він знав, бо працював тут під час Першої світової війни в харчовому загоні Земського союзу Південно-Західного фронту. Стверджував, що є польським підданим. А коли слідчий запитав, чому себе ним вважає, – сказав, що після того, як ці українські землі Польщі приєднали до СРСР, це не було визнано конференцією всіх держав. Такої легенди тримався, попри тортури, два з половиною роки, рятуючи нас із мамою, бо ми в той час мешкали в с. Підбуж, що за 30 км від м. Дрогобич. Назвав своє справжнє ім'я 25 серпня 1947 р. о 23:40 на допиті в Київській слідчій тюрмі, куди його етапували з м. Дрогобич, тобто через три роки після арешту. І відтоді почав розповідати правдиву історію української державницько-визвольної боротьби. Як я згодом зрозуміла – щоб ця боротьба була записана на папері.

Про це батько свідчив так (переклад із російської автора).

«Наприкінці червня чи на початку липня 1942 року до мене в контору Всеукраїнського союзу кооперативів за паролем прийшов невідомий, який назвався Володимиром Орловичем. Він знав про мої самостійницькі погляди й зацікавлення діяльністю ОУН, тому докладно розповів мені про історію ОУН, про бандерівське й мельниківське розгалуження цієї організації та про боротьбу, яку оунівці ведуть за створення Самостійної України.

Ідея організації всеукраїнського органу для боротьби за Українську самостійну державу виникла в мене ще в першій половині 1942 року, коли я співпрацював із мельниківцями. (Ідеться про УНРаду, створену в Києві 5 жовтня 1941 р. Головою УНРади став ректор Київської політехніки, професор Микола Величківський. Пізніше він написав дуже цікаві спомини: "Сумні часи німецької окупації"). Із цією метою в травні 1942 року я написав Декларацію "В єднанні сила нації", в якій звертався до всіх політичних українських організацій, закликаючи їх до об'єднання на ґрунті мінімальної політичної платформи, а саме: Суверенна держава має бути лише національною, забезпечувати українській нації право на свою мову, культуру й економіку. Я познайомив "Володимира" зі своєю Декларацією і пояснив, що нині до ОУН не всі бажають залучатися як до організації

вужького спрямування, а на основі моєї Декларації об'єднуватися можуть усі, хто тільки любить Україну.

Однак "Володимир" тоді не погодився з моїми міркуваннями, сказавши, що ОУН на Сході спирається на молоді кадри, які ще не є оунівцями-професіоналами. А для єдності націоналістів треба, щоб ОУН на Сході розвинулася так, як на Заході, й була авторитетною серед населення».

Таке різне ставлення до принципів побудови самостійної держави я розцінила як наслідок виховання в різних частинах України: Кирило Осьмак – у підросійській Україні, Мирослав Прокоп – у польській. Я про це розпитувала самого Мирослава Прокопа, коли ми з ним спілкувались у травні – червні 1996 р., але зрозумілої мені відповіді не отримала. А причина була в тому, що він говорив так, як вимагали ідеї, закладені в інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», укладеній Проводом ОУН (правдоподібно) у квітні – травні 1941 р. Із такими інструкціями йшли в Україну похідні групи бандерівського крила організації. На їхній підставі члени похідних груп намагалися впроваджувати відповідну ідеологію. До речі, Інструкція була «для внутрішнього вжитку». Може, тому про неї нині й не згадують. Про що ж, зокрема, там ідеться?

Інструкція «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» визначала «генеральну лінію» на ЗУЗ так: «Перебираємо всю політичну владу ми безподільно... Других ангажуємо до співпраці й помочі, але під нашою кермою. В адміністрацію, господарське життя, військо, міліцію... даємо своїх керівників, чи політорганізаторів, які беруть собі до помочі фахівців. На першому плані мусимо розбудувати політичну організацію ОУН». Ставлення до політичних конкурентів визначав розділ документа під назвою «Інструкція безпеки»: «Ліквідувати, примінюючи відповідні санкції, всі спроби творення в терені неоунівських клітин. Провідних організаторів згаданих клітин уважати за провокаторів. Особливу увагу звернути на "мельниківців"».

У розділі «Пропагандивні вказівки» наполегливо підкреслюється: «Справедливість в Україні заведе тільки українська народна влада, в обороні якої стоїть і завжди стоятиме ОУН за вказівками ОУН під проводом Степана Бандери. Перевести з наказу ОУН під проводом Бандери присягу всіх приявних на вірність Українській Державі аж до смерти...».

У міжвоєнній Європі такі принципи, як в ідеології ОУН, – тоталітарні, авторитарні, вождистські – були принципами й решти політичних організацій. Отже, на Велику Україну прийшли молоді (віком 30–40 років) націоналісти, сформовані на Заході України, що був у складі Польщі. Видатна діячка націоналістичного руху Дарія Ребет згадувала: «Ми всі – вихованці авторитарного націоналізму донцовського типу. У ньому разом з особистим дозріванням проходило й завершення політичної думки».

На Великій Україні вони зустрілися зі старшою генерацією наддніпрянців, носіїв інституційного досвіду українського парламентаризму й української

державності 1917–1921 р. Вона не сприйняла авторитарного вождизму, при-
таманного ОУН під проводом Степана Бандери. І коли фронт Другої світової
війни повернув на захід, і разом з ним поверталися члени похідних груп, які
залишилися живими, вони принесли розуміння цього несприйняття. Зиновій
Марцюк, член похідної групи ОУН, делегат III НВЗ, розмірковує: «До вибуху
Другої світової війни ОУН діяла на західноукраїнських землях і формувалася
на протипольському відтинку боротьби. З просуванням лінії німецько-радян-
ського фронту на Схід рухалися і Похідні групи ОУН(б), які мали перед собою
завдання (у тому числі) відшукувати учасників визвольних змагань українців
1917–1921 років, нав'язувати з ними контакти для формування ширшого само-
стійницького середовища.

Таким людям з Наддніпрянщини та Сходу й Півдня України імпонувала
організована боротьба ОУН за самостійну державу. Але в питанні майбутнього
устрою вони не хотіли на місце компартії ставити нацпартію, вони засадничо
стояли на демократичних принципах державного будівництва. Так що тепер,
коли сфера діяльності ОУН поширювалася й на східні терени України, вона
мусила узгляднювати позиції національних і прихильних елементів Наддніпрян-
щини, коли б хотіла їх включити в боротьбу за майбутню Українську Самостійну
Соборну Державу».

На такому психологічному тлі в серпні 1943 р. відбувся III НВЗ ОУН – на
окупованій німцями українській території, в екстремальних умовах воєнного
лихоліття. Делегатами Збору стали люди, які знали одне одного по довгій праці
в ОУН і тривалій протипольській та протинімецькій боротьбі. Більшість із них
були 30–40-річними.

Зиновій Марцюк, делегат Збору, фінансист, тодішній фінансовий референт
Проводу ОУН, розповідав, що учасники з'їхалися до місця нарад в умовах пиль-
ної конспірації і розміщувалися в імпровізованому «залі засідань» на в'язанках
із соломи. Над президією було вивішено урочисто прибраний українським руш-
ником портрет Тараса Шевченка, поета й духовного провідника нашого народу.

П'ять днів тривала напружена робота делегатів III НВЗ ОУН, серед яких
були й наддніпрянці – ті, з ким зустрічалися члени похідних груп, ідучи в Цен-
тральну Україну творити українську цивільну адміністрацію. Це представники
старшої генерації, з великим громадським політичним та парламентарним досві-
дом, думка яких була важливою й авторитетною в середовищі тих, хто прагнув
відродити Українську державу. Був серед них і Кирило Осьмак, найстарший із
делегатів, на той час 53-річний. Про це згадує Дарія Ребет, яка, зокрема, працю-
вала в програмовій комісії, маючи вплив на формування постанов III НВЗ ОУН.
З усіх присутніх на з'їзді їй найбільше запам'яталися представники зі Східної
України. Серед них вона виділила Кирила Осьмака, Василя Потішка та Івана Вов-
чука, які активно долучилися до підпільної праці ОУН. У самій атмосфері Збору
відчувалися певні ментальні розбіжності між представниками різних частин

України, спричинені багатомісним входженням до різних імперій. До речі, саме Дарія Ребет запропонувала кандидатуру Кирила Осьмака на пост президента УГВР на Великому зборі 15 липня 1944 р.

За плечами Кирила Осьмака було довге громадсько-політичне життя. Учасник Першої світової війни – служив на Тернопіллі в Харчовому загоні Всеросійського Земського союзу Південно-Західного фронту; м. Тернопіль, Збараж, Скалат, с. Гримайлів – місця його служби в 1915–1916 рр. Був серед тих, хто в березні 1917 р. створив Українську Центральну Раду – тимчасовий парламент України. Від 1917 р. працював у Генеральному секретаріаті земельних справ, завідував видавничим відділом. Із початку 1925 р. в Інституті української наукової мови Всеукраїнської академії наук був редактором словника української сільсько-господарської термінології (за освітою – інженер-агроном). Тричі був репресований. Російська тюрма й концтабір на промороженій півночі Росії, де прокладали залізницю Пінюг – Сиктивкар (що так і не була побудована), – покарання за те, що був українцем, відстоював і розвивав українську мову («Занимався контрреволюционной деятельностью: употреблял украинские слова, не похожие на русские». Це в українських словниках!). Український учений-аграрій, громадський та політичний діяч національного відродження, президент Української головної визвольної ради, борець за незалежність України у ХХ ст.

Загалом делегатами ІІІ НВЗ були 23 діячі першого ряду борців за Українську державу. Серед них:

Роман Шухевич – голова Проводу ОУН, головний командир УПА;

Микола Арсенич – творець військової контррозвідки – СБ ОУН;

Яків Бусел – політичний діяч, публіцист, член Проводу ОУН, заступник провідника ОУН і заступник командира УПА-Північ, начальник політвідділу Головного військового штабу (ГВШ) УПА (1944–1945 рр.);

Ростислав Волошин – заступник Головного командира УПА, головував на ІІІ НВЗ ОУН, генеральний секретар внутрішніх справ УГВР;

Дмитро Грицай – український політичний і військовий діяч, референт Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ у 1933–1934 рр., генерал-хорунжий УПА, від січня 1944 р. начальник ГВШ;

Роман Кравчук – один з організаторів ІІІ НВЗ ОУН, організаційний референт Проводу ОУН (1942–1951 рр.), крайовий провідник ОУН ЗУЗ (грудень 1943 р. – 1951 р.), голова Президіальної колегії УГВР (1950–1951 рр.), член Головної команди УПА;

Василь Кук – український військовий діяч, один із керівників українського національно-визвольного руху, генерал-хорунжий, командир УПА-Південь, другий голова Генерального секретаріату УГВР (1950–1954 рр.), головнокомандувач УПА (1950–1954 рр., після загибелі Романа Шухевича 5 березня 1950 р.);

Зиновій Марцюк – фінансовий референт Проводу ОУН, займався грошовими зборами на допомогу організованій визвольній боротьбі під очільництвом ОУН, УПА, УГВР;

Дарія Ребет – політична і громадська діячка, публіцистка, за фахом – правник. Голова Проводу ОУН(з) (1979–1991 рр.). Дружина Лева Ребета.

III НВЗ ОУН відійшов від тоталітарної вождистської ідеології, схиляючись до демократизації. Саме завдяки цьому формувалася традиція модерного українського демократичного націоналізму. Зиновій Марцюк згадує: «На Третьому НВЗ ОУН ніхто не обороняв позицій інтегрального націоналізму, й цей Збір декларативно прийняв демократичну програму. Не могла бути ця демократія самою одною ухвалою обдумана і доведена до логічного кінця, але сам відхід від інтегрального націоналізму ставив цілу концепцію визвольної боротьби у нову площину...».

Хочу окремо наголосити, що головним рушієм тих демократичних процесів став Роман Шухевич, у житті якого III НВЗ ОУН відіграв дуже важливу роль.

І це не дивно. Адже Роман Шухевич був нащадком одного з галицьких родів, які протягом XIX ст. сприяли українському національному відродженню. Із цього роду вийшла когорта політичних, культурно-громадських та військових діячів, які формували модерну українську націю і боролися за її державність. Шухевич добре розумів, що лише ДЕРЖАВА дасть українській нації змогу зберегти й утвердити себе.

III НВЗ ОУН сприяв формуванню в його характері найкращих рис політика та військовика, на що вказують слова Омеляна Логуша, делегата Збору: він «не йшов за ніякими крайностями», «не був скептиком серед екзальтованих – і політиків, і військовиків», завжди намагався знайти «межу між теорією і практикою, між уявленням, вірою і конкретною дійсністю».

Дарія Ребет також зазначала, що Роман Шухевич не належав «до безкомпромісових людей», «не виявляв вузькопартійних амбіцій», і характеризувала його як «конструктивного політика реального мислення».

Перекопати делегатів Збору схилити ідеологію ОУН у бік демократії було, очевидно, непросто. Це зумів зробити Роман Шухевич – силою свого стратегічного розуміння часу теперішнього та майбутнього. Він переконав делегатів III НВЗ ОУН у необхідності демократизувати політичні та ідеологічні засади організації, зробити їх зрозумілими і прийнятними для самостійницьких елементів Наддніпрянської України.

Знову повертаюся до роздумів Дарії Ребет про перехід до демократичного націоналізму: «Поступова еволюція політичної думки довела до змін, які були дуже радикальні: від щораз гострішого партократичного тоталітаризму до демократизму – це був крутий психологічний поворот, особистий психологічний злам. Він не був накинтий, він був у нас народжений. Це був феномен, що зраховується до зламів, які істотно визначають шлях особистості».

Продовженням руху до демократичного націоналізму стало створення Української головної визвольної ради. На базі цього демократичного націоналізму постали три державницькі документи: Устрій УГВР, Платформа УГВР і Універсал УГВР. Також була затверджена Присяга вояка УПА.

Президентом УГВР Великий збір обрав Кирила Осьмака. Імовірно, тому що саме він міг найкраще поєднати дві традиції українського національно-визвольного руху, будучи уособленням тяглості державницької традиції від Української Центральної Ради та Української Народної Республіки до УГВР та відновленої Української держави, а також близькості Сходу й Заходу України.

Важливу роль в обранні Кирила Осьмака, безперечно, відіграв надзвичайно високий авторитет Романа Шухевича. У 1948 р. він написав у статті «До генези Української Головної Визвольної Ради»: «Урочиста тиша запанувала на залі нарад, коли Голова Президії УГВР станув перед Головою Великого збору УГВР, поклав руку на український державний герб та почав повторювати слова присяги... То присягав Президент України перед усім українським народом».

Із відстані 79 років до нас дійшли слова Присяги УГВР.

«Ми, Українська Головна Визвольна Рада, присягаємо Тобі, Український Народе:

Наша мета – Українська Самостійна Соборна Держава на українських етнографічних землях.

Наш шлях – революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів українського народу.

Будемо боротись за те, щоб Ти, Український Народе, був володарем на своїй землі.

На вівтарі цієї боротьби кладемо свою працю і своє життя.

15 липня 1944 р.».

Джерела та література:

1. *Літопис УПА. – Т. 41. Кирило Осьмак – президент УГВР: Документи і матеріали* / Редактори Наталка Осьмак та Петро Й. Потічний. – Торонто – Львів: Літопис УПА, 2004.
2. *Літопис УПА. – Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада: Документи, офіційні публікації, матеріали. – Книга четверта: Документи і спогади* / Зібрав Євген Штендера. Редактор Петро Й. Потічний. – Торонто – Львів: Літопис УПА, 2001.
3. *Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945.* – Київ – Торонто, 2007.
4. *Ребет Дарія. Спогади.* – Львів: Манускрипт-Львів, 2018.
5. *Панченко Олександр. Із архіву Марцюка. Фінанси, Крайові позиції ОУН і УГВР. Збірка на фонд УПА й акції ЗП УГВР. Допомога українським політв'язням.* – Гадяч: Гадяч, 2004.
6. *Печерський Антон, Букет Євген. Донька президента УГВР Наталія Осьмак: «Українська держава – воююча сторона Другої світової війни»* // Слово Просвіти: Всеукраїнський культурологічний тижневик. – Ч. 31 (1218). – 2023. – 3–9 серпня.
7. *Лист Михайла П. Летнянина.* – 2001. – 3 лютого // 3 вільних джерел.

Лист Михайла Летнянчина

3 лютого 2001 р.

с. Дорожів, Дрогобицький р-н, Львівська обл.

Я народився і виріс в селі Дорожові. Хочу описати про те, що там відбувалося в 1944 р.

В селі стояла сотня чоловік триста. Командував сотнею ВОРОН. Це було в липні – серпні 1944 р. Бійці були розквартировані по хатах. В Летнянчина Михайла Гавриловича була одна людина на квартирі. Як звати цю людину, ніхто не знав. Зверталися до нього «пан Магістер».

Перед приходом більшовиків десь за 10 днів сотня виїхала з села, а «пан Магістер» остався в цього Летнянчина, а у вересні місяці була облава і много поаристували (поарештували. – Авт.) людей, в тому числі Летнянчина і «Магістра». Летнянчин відбував срок 10 років, а про «пана Магістра» ніхто не знає, де і що з ним сталося.

Летнянчин М.П.

3 лютого 2001 р.

На звороті

В той час, коли сотня стояла, бійці УПА були на квартирі Костика Григорія. То друга хата від тої, де перебував «п. Магістр». В цього Костика було 5 бійців по кличках (на псевдо. – Авт.): «Скіпка», «Сметана», «Крук», «Байда», «Незнаний».

Коли «п. Магістра» і Летнянчина арештували, ми з стрійною (дружина батькового брата. – Авт.), тобто з господинею, найшли пістолет ТТ в стайні під підлогою із 5-тю патронами. Потім забрали хлопці з УПА: Забитко Михайло. Він помер недавно.

Летнянчин М.П.

3/II 2001 р.

УДК 94:341.485(=411.16)](477)"1939/1945"+069.51

© **Олександр ПАСТЕРНАК**

МАСОВЕ ВБИВСТВО ЯК ПУБЛІЧНИЙ СПЕКТАКЛЬ. ІЗ ІСТОРІЇ ОДНОГО ЕКСПОНАТА

На основі наукового аналізу та вивчення однієї зі світлин музейної колекції, що присвячена нацистському геноциду українського єврейства, спеціалізованої літератури та німецьких архівних джерел проаналізовано особливості початкового етапу Голокосту на теренах України. Розглянуто співпрацю німецьких спецслужб із Вермахтом у нацистських планах і практиці «остаточного вирішення єврейського питання».

Ключові слова: Голокост, Україна, євреї, нацисти, Вермахт, СС, масові розстріли, Музей, колекція, фото.

Масові розстріли стали основним методом нацистського геноциду євреїв в Україні. Понад 1 млн її єврейських жителів загинули саме внаслідок «Голокосту від куль». На сьогодні дослідники виділяють близько 2 тис. місць їх масових розстрілів на українських теренах [18, 115].

Варто підкреслити, що масові страти євреїв дуже часто проводилися відкрито, у присутності численних глядачів та свідків із військовослужбовців Вермахту й місцевого населення.

Не раз масове вбивство ставало елементом «публічного спектаклю», а залучення широких глядацьких мас перетворювалося на своєрідний метод легітимізації насильства, що давало злочинцям змогу розділити відповідальність за скоєне, частково переклавши її на споглядачів.

Комплексне дослідження фондів Музею, належне наукове атрибутування, застосування контентного та перекресного аналізів джерел дають змогу повною мірою розкрити джерельний потенціал музейної колекції та віднайти чимало зразків документального пласту, який проливає світло на малодосліджені аспекти Другої світової війни, зокрема й на перебіг Голокосту в Україні.

Розгляньмо одну з таких унікальних світлин, знайдених у музейній колекції, яка розкриває деталі та особливості початкового етапу нацистського геноциду євреїв на українських теренах, а також наочно демонструє тісну співпрацю

німецьких спецслужб із Вермахтом у нацистських планах і практиці «остаточного вирішення єврейського питання».

На фото, зробленому невідомим німецьким вояком, зафіксовано публічну страту (Додаток 1).

Додаток 1. Публічна страта місцевих жителів [21].

На звороті міститься напис російською мовою: «Фото забрали в убитого німця. Передано музею військовим фотокореспондентом Коллі¹. 28/6-44». Артефакт перебував у фондозбірні Державного історичного музею УРСР (нині – Національний музей історії України) до 1974 р., коли значну частину його фондів, пов'язаних із темою Другої світової війни, включно з досліджуваною світлиною, було передано на зберігання до новоствореного Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (нині – Національний музей історії України у Другій світовій війні).

Науковий аналіз та вивчення світлини із залученням широкого кола супутніх джерел дають змогу стверджувати, що зображена подія датується 7 серпня 1941 р. Того дня зондеркоманда 4а айнзацгрупи «С» за підтримки військовослужбовців 6-ї німецької армії влаштувала публічну страту двох єврейських чоловіків – Мойсея (Моше, Мойше) Когана та Вольфа Кіпера.

¹ Коллі Микола – радянський фотограф, військовий кореспондент газети «Правда».

Напередодні Кіпер та Коган були заарештовані військовослужбовцями зондеркоманди 4а в с-щі Черняхів (нині – смт Черняхів Житомирського району, Житомирська область) і відправлені на допит. У низці джерел стверджується, що заарештовані мали стосунок до радянської судової системи, тож есесівці інкримінували їм службу в каральних органах СРСР та участь у злочинах ЧК-НКВД [16, 104; 2, 96–97; 5, 272]. Зокрема, в донесенні айнзацгрупи «С» від 20 серпня 1941 р. стверджувалося, начебто Вольф Кіпер у міжвоєнний період був «агентом ГПУ», працював головою радянської «трійки» НКВД і «з типовим єврейським цинізмом» брав участь у масових убивствах українців та етнічних німців [2, 97].

Отримавши «зінання» від заарештованих євреїв, службовці поліції безпеки із зондеркоманди 4а привезли їх до м. Житомир. Тим часом за підтримки коменданта міста полковника Йозефа Рідля було проведено облаву на місцевих євреїв, як результат – понад 400 чоловіків заарештовано й доставлено на місце запланованої страти [16, 104]. Там вони повинні були споглядати повішення Кіпера та Когана, сидячи на землі й склавши руки над головою, причому постійно повторювати: «Господи, поверни нам нашого Мойсея, ми хочемо піти в землю обітовану» [10, 131].

Сама екзекуція перетворилася на справжню публічну розвагу із залученням численної глядацької аудиторії з-поміж військовослужбовців Вермахту та місцевого населення. Того дня містом їздив фургон 637-ї роти пропаганди з гучномовцем і оголошував німецькою та українською, що на ринковій площі відбудеться публічна страта [5, 272]. Подивитися на повішення «жидів із ЧеКа» зібрався великий натовп. Серед присутніх були майже всі члени зондеркоманди 4а, військовослужбовці айнзацгрупи «С», представники штабу 6-ї армії та інших підрозділів Вермахту, а також чимало місцевого цивільного населення [10, 130]. Дехто із солдатів Вермахту навіть розмістився на даху сусідньої будівлі, щоб краще бачити процес страти.

На ринковій площі була облаштована шибениця із двома петлями, під нею стояла вантажівка, яка слугувала платформою. На неї службовці СД доставили Кіпера й Когана. Поруч закріпили плакати, на яких українською та німецькою було зазначено: «Жид із ЧеКа Вольф Кіпер – вбивник 1350 німців і українців» та «Помічник жида із ЧеКа, кат Мойсей Коган» [16, 105].

Один із німецьких військовослужбовців – свідків страти – на повоєнному судовому процесі стверджував, що дійство нагадувало народні гуляння. Із гучномовців вантажівки 637-ї роти пропаганди спочатку лунали веселі мелодії та марші, а потім один із перекладачів зондеркоманди 4а, унтерштурмфюрер Мюллер, оголосив перелік звіртств, у яких було звинувачено Кіпера й Когана [10, 130]. Заграючи з натовпом, злочинці запитували глядачів, чи не бажає хтось із них звести рахунки з кимось із євреїв. Дехто з місцевих виходив уперед, закидаючи то одному, то іншому євреєві якісь провини. Потім, як свідчать окремі джерела,

обох приречених били й тусали ногами [5, 272]. За словами іншого очевидця, натовп радісно гукав, коли вантажівка рушила з місця: «Святково вбрані українські жінки тримали над головою своїх дітей, піхотинці, кричали: «Повільніше, повільніше, щоб можна було краще сфотографувати»» [5, 272–273].

Публічний характер таких «акцій», на думку нацистів, мав надзвичайно потужний пропагандистський потенціал і нібито поширював та утверджував у свідомості українського населення образ німецької армії як визволительки від «жидобільшовизму», а заохочення місцевих жителів до насильницьких дій проти євреїв повинне було демонструвати їхнє прагнення до «самоочищення» від ворожого елемента. Тож не дивно, що згадки про страту «жидів-енкаведистів» можна було знайти на шпальтах місцевих пронимецьких видань. Наприклад, газета «Українське слово» писала: «7 серпня ц. р. на Сінному майдані в Житомирі відбулась езекуція – повішено на шибениці двох жидів-енкаведистів, хижих звірів-катів, що довгі роки купали брудні жидівські руки свої в крові невинних жертв з місцевого німецького і українського населення» [20, 4]. Про резонансну подію писали навіть пронимецькі таблоїди німецької зони військової адміністрації, зокрема м. Харків та дистрикту «Галичина». Львівська газета «Рідна земля» констатувала: «Для тих звірюк у людському тілі шкода було кулі. Такий був кінець червоних катів. За визволення спід їх влади українці вдячні німецьким воякам і радісно беруться до відбудови краю» [19, 8].

Після того як Когана й Кіпера стратили, всіх заручників відвезли вантажівками на околицю міста, де на них чекав розстріл². Один із водіїв вантажівки 6-го технічного батальйону 6-ї армії Вермахту на повоєнному суді так описував ті події: «Слідом за першими на вантажівку мала піднятися решта євреїв. Вони набилися в кузов щільною масою. Після цього через гучномовець було оголошено, що зараз розпочнеться розстріл. Повідомлення було звернено до глядачів» [13, 110].

Розстрільна команда складалася із членів 3-ї роти батальйону спецпризначення Ваффен-СС (Waffen-SS z. b. V.) під командуванням оберштурмфюрера СС Бернгарда Графгорста [10, 131]. Це були молоді, недосвідчені солдати віком 18–22 роки, які прибули до м. Житомир улітку 1941 р. й перейшли в підпорядкування зондеркоманди 4а під командуванням штандартенфюрера СС Пауля Блобеля – одного з найвідоміших катів Бабиного Яру [3, 1–3].

Спочатку групу з 10–12 євреїв вишикували обличчям до стрільців на краю підготовленої ями. Потім командир взводу Ваффен-СС віддавав наказ стріляти. Жертви падали спиною до ями. Багато з них не були вбиті відразу, бо молоді схвильовані вояки погано влучали. Тож за участю Блобеля службовців зондеркоманди 4а, Графгорста, представників 6-ї армії, а також судді доктора Артура Ноймана та лікаря Гергарта Паннінга було проведено термінову нараду, в результаті якої стрільцям наказали цілити в голову. Але тоді черепні коробки жертв розліталися під час влучання, а мозкові маси розбризкувалися навколо

² У джерелах фігурує місце під назвою Pferdefriedhof (з нім. – кінське кладовище).

й частково потрапляли на вбивць. Тож спосіб страти змінили ще раз [10, 131; 16, 105]. За деякими даними, жертви сиділи обличчям до рову, а стріляли їм у потилицю [16, 105; 13, 110–111].

На повоєнному судовому процесі в м. Дармштадт колишній офіцер зондеркоманди 4а оберштурмфюрер СС Август Гефнер свідчив про те, що деякі євреї прибували до місця розстрілу вже закривавленими, оскільки в пункті збору солдати Вермахту їх били [15, 172]. Безпосередньо на місці страти, крім членів зондеркоманди 4а й айнзацгрупи «С», як глядачі були присутні багато військовослужбовців Вермахту, серед яких щонайменше 7–10 членів штабу 6-ї армії [10, 131].

В оперативному звіті № 58 від 20 серпня 1941 р. публічне повішення на ринковій площі м. Житомир та масовий розстріл євреїв, що відбувся за ним, самі вбивці оцінили як «зразкові» [4].

Прилюдна страта Вольфа Кіпера та Мойсея Когана в м. Житомир 7 серпня 1941 р. є однією з найбільш візуально задокументованих подій Голокосту. Дослідникам нацистського геноциду євреїв відомі десятки інших світлин, зроблених того дня глядачами – німецькими солдатами – на Сінному майдані³. На місці розправи було також присутнє кінематографічне обладнання, про що свідчать документальні кадри [11; 14].

Хто був автором музейної світлини, невідомо. Однак варто звернути увагу на дослідження німецьких колег із Державного архіву Шпаєра (Landesarchiv Speyer).

У листопаді 2015 р. 252 фотографії часів Другої світової війни надійшли до Державного архіву Шпаєра від приватних власників. Фотографії належали німецькому солдату на ім'я Вальтер Готшалк (Walter Gottschalk), військовослужбовцю 71-ї піхотної дивізії Вермахту (Додаток 2) [12, 36; 9].

Додаток 2. Вальтер Готшалк. 1939–1945 рр.

³ Див. наприклад: Колекція Меморіального музею Голокосту (США) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://collections.ushmm.org/search/?utf8=%E2%9C%93&f%5B%5D=images%5D%5B%5D=indiv_photographs&q=Wolf+Kieper&search_field=all_fields. – Назва з екрана; Фотоархів Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/zhitomir?page=1&f_subjects_search_en=Executions%2BHangings%2BAbuse. – Назва з екрана; Колекція Імперського воєнного музею [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205401121>. – Назва з екрана.

У колекції були три світлини з м. Житомир, зроблені 7 серпня 1941 р. під час публічної страти євреїв. На них: ринкова площа за мить до повішення Когана й Кіпера, натовп глядачів та два ряди євреїв, які притиснулися до землі (Додаток 3); єврейські чоловіки-заручники (Додаток 4); вбиті Вольф Кіпер та Мойсей Коган – усе ще на шибениці (не публікуємо з етичних міркувань) [6; 7; 8].

На звороті світлин були відверто расистські й сповнені ненависті коментарі та пропагандистські кліше на кшталт «єврейські масові вбивці», «паразити людства», «єврейські свині» та ін.

Додаток 3. Публічна страта на ринковій площі. м. Житомир. 7 серпня 1941 р.

Додаток 4. Єврейські чоловіки-заручники. м. Житомир. 7 серпня 1941 р.

Як бачимо, перша архівна світлина практично ідентична з музейною і зроблена з того самого ракурсу, вочевидь, тим-таки фотографом за мить до страти. На музейній – зафіксовано вже завершений акт екзекуції.

Оскільки бойовий шлях 71-ї піхотної дивізії Вермахту пролягав через м. Житомир у напрямі м. Київ, можна лише припустити, що Вальтер Готшалк справді перебував на місці публічного вбивства євреїв і зафіксував його на фотокамеру [1]. У документальному фільмі «Ми на війні» («Wir im Krieg») виробництва ZDF (2-го каналу Німецького телебачення) стверджується, що саме Готшалк є автором згаданих архівних фото, які він начебто зробив у м. Житомир у серпні 1941 р. [14]. Утім, наразі дослідникам теми невідомі достовірні джерела, які підтверджували б присутність Готшалка в місці страти на ринковій площі м. Житомир у той день та його авторство світлин.

Досліджуючи фронтовий і життєвий шлях німецького вояка, співробітники Державного архіву Шпаера встановили, що згідно з документацією «Дойче дінштелле» (Deutsche Dienststelle, WASt) – більш відомого як архів колишнього Вермахту), Вальтер Готшалк помер від поранення на території Угорщини наприкінці січня 1945 р. [17]. Беручи до уваги напис на звороті музейного фото, доходимо висновку, що його власник загинув більш ніж на пів року раніше за Готшалка.

Таким чином, можна констатувати, що архівна й музейна світлини мали різних власників, але, ймовірно, спільне походження. Цілком не виключено, що вони були зроблені централізовано одним із фотографів уже згаданої 637-ї роти пропаганди й згодом розповсюджені серед німецьких вояків.

Джерела та література:

1. 71. Infanterie-Division // *Deutsche Geschichte 1919–1945* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20230912064739/https://www.balsi.de/Weltkrieg/Einheiten/Heer/Divisionen/Infanterie-Divisionen/71-ID-Startseite.htm>. – Назва з екрана.
2. Arad Yitzhak, Krakowski Shmuel, Spector Shmuel. *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews July 1941 – January 1943*. – New York, Holocaust Library, 1989. – 378 pp.
3. Dean Martin. *The Role of the Waffen SS attached to Sonderkommando 4a during the Babyn Yar Massacre in Late September 1941* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://babynyar.org/storage/main/30/23/3023aeb5d7f2247cb54755f957356d485959e40073726ebee70cdc75c59ff1.pdf>. – Назва з екрана.
4. Ereignismeldung UdSSR Nr. 58, 20.08.1941 // *Yad Vashem Documents Archive* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=ereignismeldung%2058&GridItemId=6055381>. – Назва з екрана.
5. Heer Hannes, Naumann Klaus (Hg.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944. Zweitausendeins, Frankfurt am Main, 1997*.
6. Landesarchiv Speyer. – Bestand X 3. – Nummer 2713.
7. Landesarchiv Speyer. – Bestand X 3. – Nummer 2714.
8. Landesarchiv Speyer. – Bestand X 3. – Nummer 2715.
9. Landesarchiv Speyer. – Bestand X 3. – Nummer 2819.
10. LG Darmstadt vom 29.11.1968, Lfd. Nr. 694 / JuNSV Bd. XXXI.

11. *Material Nr 3349 // Agentur Karl Höffkes [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archiv-akh.de/filme/3349#1>.*
12. *Röhrenbeck Christina. Die Ermordung von Wolf Kieper, Moische Kogan und 402 weiteren Juden in Shitomir/Ukraine // Unsere Archive. – Nr. 62. – S. 36–37.*
13. *The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders / Ed. by E. Klee, W. Dressen, V. Riess. – New York: The Free Press; Macmillan Inc., 1991. – 344 pp.*
14. *ZDFzeit: Wir im Krieg Privatfilme aus Hitlers Reich // ZDF [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.zdf.de/dokumentation/zdfzeit/zdfzeit-wir-im-krieg-privatfilme-aus-hitlers-reich-100.html>. – Назва з екрана.*
15. *Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016. – 564 с.*
16. *Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.*
17. *Лист-відповідь Державного архіву Шнаєра на запит автора статті від 20.07.2023 р.*
18. *Подольський А. Місяця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення // Політичні дослідження. – 2021. – № 1. – С. 106–122.*
19. *Покарали чекістів. – Рідна земля. – 1941. – № 12. – С. 8.*
20. *Убивці-енкаведисти покарані. – Українське слово. – 1941. – № 3. – С. 4.*
21. *Фото сюжетне. Публічна страта місцевих жителів // Фонди НМІУДСВ. – КН-10893. – Ф-3630.*

© **Oleksandr PASTERNAK**

MASS MURDER AS A PUBLIC SPECTACLE. FROM THE HISTORY OF ONE EXHIBIT

Based on the historical analysis, specialized literature, and German archival sources the article analyzes one of the photos from the museum collection dedicated to the Nazi genocide of Ukrainian Jewry. The research is focused on the peculiarities of the very first stage of the Holocaust in Ukraine and the cooperation of the SS units with the Wehrmacht in their plans and practical implementation of the “Final Solution”.

Keywords: Holocaust, Ukraine, Jews, Nazis, Wehrmacht, SS, mass shootings, Museum, collection, photo.

УДК 94(477.53-2)"1941/1945"(093.3):069.8

© Володимир РУГАЛЬ

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ОДНОГО СЕЛА (с. ХАРСІКИ НА ПОЛТАВЩИНІ)

За зібраним документальним масивом у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні та електронними ресурсами на прикладі с. Харсіки Лубенського (на період війни – Чорнухинського) району Полтавської області висвітлено питання мобілізації чоловічого населення військовими частинами та Чорнухинським військкоматом відразу після вигнання гітлерівців із населеного пункту. Розкрито питання участі жителів села у війні. Установлено, якою була для них ціна перемоги – скільки осіб перебувало в лавах Червоної армії і яка частина з них загинула.

Ключові слова: с. Харсіки, Друга світова війна, німецько-радянська війна, призов, мобілізація, Червона армія, військовослужбовець, сповіщення про загибель.

Українці впродовж століть виборювали право на своє існування зі зброєю в руках чи воювали в арміях країн, до яких входила на той момент їхня територія. Нинішня війна – це боротьба України за її існування як самостійної держави проти ворога, який довгий час нав'язував свою «любов», вигадане «братерство» й нібито нероздільність двох народів. Особливо цю тезу проводили після німецько-радянської війни, коли комуністична влада на міфі «великої перемоги» будувала свою ідеологію, коли людям навіть не давали змоги задуматися: чому такою ціною? А ціна була дуже велика. За офіційними даними, лише у складі Червоної армії на фронтах перебувало 7 млн українців, із яких загинув кожен другий [7, 547]. Невідомо, скількох із них було скалічено, скільки повернулося інвалідами. Війна залишила й психологічну травму, адже цінність людського життя було втрачено через нав'язану ідеологією та пропагандою формулу «Перемога за будь-яку ціну».

Довгий час вітчизняна історіографія, яка перебувала у вакуумі комуністичного впливу, висвітлювала події німецько-радянської війни тільки обґрунтовуючи офіційні цифри, виголошувані керівниками держави. Зокрема, це стосується людських військових утрат, і ця цифра від закінчення війни до розпаду СРСР змінювалася постійно. У 1946 р. Й. Сталін оголосив, що втрати СРСР – 4,5 млн осіб, потім М. Хрущов озвучив 20 млн, і вже наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. було встановлено 27 млн [15, 93].

Питання людських утрат України довгий час не розглядалося, і лише в 1980-х рр. відомий український історик-емігрант В. Косик, який написав свої праці, користуючись іноземними джерелами, повідомив, що під час Другої світової війни загинуло 2,5 млн українців [5, 455]. Зі здобуттям незалежності українські дослідники поступово відходили від нав'язаних наративів. Уперше поіменний мартиролог загиблих було зроблено в меморіальному серіалі «Книга Пам'яті України», де увічнено 3103 304 українців та жителів України, які перебували в лавах Червоної армії і загинули під час німецько-радянської війни [16, 85].

До сьогодні актуальним є питання призову та мобілізацій під час війни на території України. Нині цю тему найкраще дослідила Л. Рибченко, яка, спираючись на архівні джерела, детально розкрила особливості згаданих процесів на українських землях [14].

Питання участі українців у Другій світовій війні й досі є актуальним. Наблизитися до істини можливо у процесі поступового дослідження окремих регіонів чи населених пунктів, як-от с. Харсіки Чорнухинської об'єднаної територіальної громади Лубенського району Полтавської області. Здається, що для держави чи навіть області (а згідно з даними Книги Пам'яті України людські втрати Полтавської області на фронтах німецько-радянської війни становлять 186 228 осіб) втрати одного села не є визначальними [16, 85]. Але саме мікродослідження допоможуть зламати радянські міфи.

Джерельна база із цього питання досить різноманітна. Це персональні документи щодо обліку призваних та мобілізованих, обліку людських утрат по Чорнухинському військкомату, які зберігаються у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні. Нині в Музеї є Книги призову, Алфавітні книги загиблих та персональні документи про загибель – сповіщення. Серед них також наявна інформація про уродженців і мешканців с. Харсіки [20–28].

Варто згадати й про джерела, що перебувають у вільному доступі, – Інтернет-ресурси, створені на базі архівів Міністерства оборони СРСР, які перейшли у «спадок» до Росії [12].

Перша згадка про с. Харсіки стосується 1635 р. У 1920-х рр. воно перебувало у складі Лубенського округу, від 1932 р. до 1937 р. – Харківської області, потім – Полтавської. У 1962–1966 рр. належало до Лохвицького, а від 1970-х рр. і до 2018 р. – Чорнухинського району Полтавської області. Нині воно входить до Чорнухинської об'єднаної територіальної громади Лубенського району Полтавської області [2, 934; 29].

До об'єктів культурної спадщини в с. Харсіки належать дві історичні будівлі: школа, побудована в 1913 р. у стилі українського модерну на кошти Лохвицького земства за проектом відомого архітектора й художника Опанаса Сластіона, а також будинок поміщика, зведений на початку ХХ ст., в центрі села. Будівля виконана в стилі історизму, з елементами неокласицизму. Нині в ній діють сільський будинок культури та бібліотека [29].

Становлення радянської влади залишило в історії села чорний слід. До середини 1920-х рр. на теренах Чорнухинщини, зокрема й у с. Харсіки, тривав спротив радянській окупації під керівництвом братів Сергія і Володимира Гресів та Євгена Єни [6]. Нав'язані радянською владою ідеї про спільне майно та створення колгоспів жителі села, чиї господарства під час колективізації були конфісковані, а їх самих оголошено «куркулями», звісно, не сприймали й намагалися чинити опір. Скажімо, батько Івана Клепача із с. Харсіки до революції 1917 р. мав 80 десятин землі, після – 11,7 десятини, а в період «наступу соціалізму по всьому фронту» комуністи в нього забрали не лише землю, а й живий та мертвий реманент, хату й господарські приміщення, а сім'ю виселили. Іван Клепач був членом Народної революційної соціалістичної партії, яка намагалася організувати повстання, що так і залишилось у планах [13, 189, 196]. Щоб упокорити українців, злочинна радянська влада в 1932–1933 рр. застосувала проти них геноцид – Голодомор. У селі тоді померло 5 осіб [8, 792]. Можна припустити, що більшості жителів допоміг вижити промисел – риболовля на місцевій річці.

Радянське керівництво після придушення внутрішніх виступів розпочало активну зовнішню політику, спрямовану на посилення свого впливу в світі. Це призвело до відкритої чи прихованої участі у збройних конфліктах: події в Іспанії 1936–1939 рр., воєнна допомога Китаєві, конфлікти з Японією на оз. Хасан (1938 р.) та р. Халхин-Гол (1939 р.). Не слід забувати, що керівництво СРСР було причетне також до розв'язання Другої світової війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 р. після підписання між СРСР та нацистською Німеччиною 23 серпня 1939 р. договору про ненапад – пакту Молотова – Ріббентропа.

Радянський Союз під прикриттям вигаданого «захисту» 17 вересня 1939 р. напав на Польщу й окупував великі території, зокрема й землі Західної України. Згодом, у жовтні 1939 р., він розпочав війну з Фінляндією. У цих війнах були задіяні війська, що базувалися на території України. На щастя, серед загиблих вихідців із с. Харсіки не було.

Сьогодні відомо, що радянське керівництво не полишало планів щодо так званої світової революції. Та й розвідувальні дані про приготування Німеччини до війни проти СРСР, мабуть, доходили до нього. Отож воно розпочало й собі підготовку до майбутнього великого конфлікту, щоправда, як виявилось згодом, запізнилу й неефективну. Так, відповідно до постанови № 484–203сс Ради народних комісарів СРСР від 8 березня 1941 р. «Про проведення зборів військовослужбовців запасу в 1941 р. і залучення на збори з народного господарства коней та автотранспорту» навчання повинні були пройти 975 870 осіб. Збори мали тривати від 30 до 90 днів, їх проведення планувалось у резервних стрілецьких дивізіях трьома чергами: від 15 травня до 1 липня, від 10 липня до 25 серпня та від 5 вересня до 30 жовтня 1941 р. [11]. Ці плани не здійснилися. Перша черга призваних на збори, серед яких були полтавчани, потрапила у вир війни [20, арк. 51].

Початок німецько-радянської війни для більшості населення с. Харсіки був неочікуваним: недільний ранок 22 червня 1941 р. розпочався із трагічних новин, адже місцеві селяни, як і більшість громадян держави, чули про бойові дії на чужій території. Через с. Харсіки прокотилися всі хвилі призову та мобілізації періоду німецько-радянської війни.

Після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз у перший день війни Указом Президії Верховної ради СРСР була оголошена загальна мобілізація. 23 червня 1941 р. розпочався призов військовозобов'язаних чоловіків віком від 23 до 36 років, потім віковий ценз збільшували від 1900 р. н. до 1924 р. н., на кінець війни призивали чоловіків 1927 р. н. Попри те що призов 1941 р. на території України був провалений через погану підготовку та швидкий наступ військ Вермахту, до лав Червоної армії з території України мобілізували від 2,5 млн до 3,1 млн осіб [14, 303–305].

У міру просування гітлерівських військ з'являлися нові накази про мобілізацію. 26 серпня 1941 р. – наказ Державного комітету оборони СРСР № 585сс, який вимагав у п'ятиденний термін провести мобілізацію 37–46-річних військовозобов'язаних та 18–19-річних призовників, зокрема і з території Полтавської області [14, 305].

У перші місяці війни з України до радянських армії та флоту було направлено 3184 756 осіб. На жаль, установити скількох жителів с. Харсіки мобілізували в 1941 р., неможливо.

Значна частина мобілізованих не дісталася до своїх військових частин. На території України в окупації залишилося близько 3 млн військовозобов'язаних, зокрема по Київському особливому військовому округу (до якого територіально належало й с. Харсіки) – понад 1,6 млн [30].

Наступ німецьких військ на полтавську землю розпочався в серпні 1941 р., а вже 13 жовтня її було повністю окуповано. Установлено, що в 1941 р. на фронтах загинуло 39 жителів с. Харсіки, у 1942 р. – 51 житель із тих, кого було мобілізовано на початку війни або ж кого вона застала на службі [3, 565–570; 4, 672; 12].

Червона армія в 1941 р. зазнала великих поразок. Лише на території України були Уманський, Київський та інші котли, з яких вийти вдалося одиницям, частина військовослужбовців загинула, частина потрапила до полону. У 1941 р. в полоні опинилися вихідці із с. Харсіки: Остап Булда (4 вересня), Микола Лисенко (1 липня), Василь Мокієнко (27 липня), Михайло Прохорович (12 жовтня), Михайло Ромаш (жовтень), Григорій Запорізький (21 вересня), Яків Харенко (9 жовтня), Іван Соляніко (відомий лише рік), Мойсей Черв'як (24 липня). Переважну більшість полонили під час боїв на території України, зокрема Київської оборонної операції (1941 р.) [3, 566–569; 12]. Доля кожного бранця унікальна. Вони перенесли всі лиха полону, перебуваючи в різних таборах, і були визволені наприкінці війни. Серед них – В. Мокієнко, М. Черв'як, І. Литвинов, М. Лисенко та І. Лисенко [12].

Більшість жителів с. Харсіки, мобілізованих у 1941 р., проходили службу в частинах Південно-Західного фронту й були учасниками Київської стратегічної оборонної операції (7 липня – 26 вересня 1941 р.). Один із них – Остап Булда, 1909 р. н., який 4 вересня 1941 р. поблизу м. Бориспіль (Київська область) потрапив у полон. Після проходження облікових процедур перебував у таборі м. Бремен, де діяв один із найважливіших портів нацистської імперії. О. Булда перебував у робочій команді, яка працювала на портовому підприємстві. Робота полонених була дуже тяжка й виснажлива. 14 квітня 1942 р. О. Булда помер і був похований на місцевому кладовищі [1; 18].

Частина жителів с. Харсіки, які опинилися в окупації, приєдналася до партизансько-підпільного руху, зокрема шестеро загинуло впродовж 1942 р., із них троє – О. Лисенко, П. Савченко та В. Сагура – перебували в партизанських загонах і троє – О. Булда, О. Олексієнко й С. Петренко – займалися підпільною діяльністю. Усі підпільники були розстріляні в м. Лубни [3, 566–569].

16 вересня 1943 р. до села, яке один рік один місяць і три дні перебувало під нацистською окупацією, повернулася радянська влада [17, 211]. Вона відразу розпочала другу хвилю мобілізації жителів. Потенційним контингентом стали: втікачі з фронту 1941 р., оточенці, відпущені додому з німецького полону бійці, юнаки, які за час перебування в окупації досягли призовного віку, а також літні та хворі чоловіки [30].

Трагічна сторінка військових мобілізацій осені 1943 р. – «чорносвітники». Мова про мобілізованих зі щойно відвойованих територій, яких без підготовки, з однією гвинтівкою на кількох, у домашньому одязі кидали в бій. Такі воїни навіть не встигали пройти облік, і після їхньої смерті рідні не мали жодних документальних підстав оформити документи про загибель на фронті.

Як і на інших відвойованих територіях України, з поверненням радянської влади в с. Харсіки відбувалася подвійна мобілізація – призовними комісіями Червоної армії, що воювала, та місцевими військкоматами. Право першочергового призову на звільнених територіях було надано РСЧА, слід зазначити, що ним військові частини користувалися ще до того, як відновили свою роботу військові комісаріати. Мобілізації армійськими призовними комісіями підлягало чоловіче населення віком від 17 до 50 років [14, 307].

Відповідно до «Інструкції про порядок проведення призову військово-возобов'язаних і призовників на визволених від німецьких окупантів територіях», розробленої Головним управлінням формування Червоної армії на основі наказу Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р. «Про призов до Червоної армії громадян, які мешкають на визволених від окупації територіях», уповноважені від запасних частин армій, які відвойовували території, проводили оповіщення про мобілізацію із зазначенням часу, пункту та місця збору. На пункті збору облік повинні були вести призовні комісії у складі уповноваженого від запасного полку, заступника голови райвиконкому чи голови сільради,

представника райвиконкому чи голови сільради, представника міського, обласного, районного відділу НКВД та двох лікарів.

Під час явки на збірний пункт мобілізованим слід було мати при собі паспорт, військовий квиток або інші документи, які засвідчували б їхню особу. Також необхідно було мати кухоль, ложку, за змоги – дві пари білизни, взуття, й харчі на час прямування в район дислокації армійського запасного стрілецького полку, де після облікових процедур та розподілу, впродовж 15 діб новобранці мали проходити навчання [14, 307–308].

Уже 22 вересня 1943 р. в селі офіційно розпочалася мобілізація. Упродовж вересня – жовтня 1943 р. було мобілізовано 72 чоловіків, яких направили на 15-денне навчання до 169-го запасного стрілецького полку 40-ї армії Воронезького (1-го Українського) фронту. А вже мобілізованих у листопаді – грудні 1943 р. відіслали до запасного стрілецького полку Степового (2-го Українського) фронту. Від січня 1944 р. й до завершення війни призваних із села направляли на збірно-пересильний пункт Полтавського обласного військового комісаріату. Це були переважно чоловіки, які працювали в колгоспах, а також ковалі, мірошники, кравці тощо [26–28].

Кадрового поповнення потребувало не лише військо, а й промисловість, зокрема шахти Донбасу, тож після вигнання нацистів із цього регіону та мобілізації до війська придатного чоловічого населення на роботи так само почали призивати через військкомати. Призваними виявлялися чоловіки, які з різних причин не підлягали мобілізації до лав Червоної армії. Скажімо, Чорнухинським РВК, починаючи від грудня 1943 р., із с. Харсіки були мобілізовані на шахти Донбасу 20 чоловіків. 12 із них – 14 грудня 1943 р. Це були люди 1890-х рр. н. (15 осіб), 1910-х рр. н. (4 особи), а наймолодший – 1925 р. н. [26–28].

Упродовж вересня 1943 р. – квітня 1945 р. до лав Червоної армії та на роботи у промисловість із с. Харсіки було мобілізовано й призвано 131 особу [26–28].

Проаналізувавши джерела, можемо стверджувати, що серед вихідців із цього населеного пункту облікованих загиблими чи зниклими безвісти в 1943 р. налічувалося 65 осіб, у 1944 р. – 27, у 1945 р. – 8. Географія їхньої загибелі охоплювала території, де вела бої Червона армія: Польща, Угорщина, Австрія, країни Балтії, Німеччина [3, 565–570; 21–25; 12].

За час німецько-радянської війни загинуло 190 уродженців с. Харсіки, найстарший – 1888 р. н., наймолодший – 1925 р. н., 12 чоловіків із цієї кількості мали офіцерське звання – від лейтенанта до капітана, решта були сержантського та рядового складу.

Отже, мікродослідження стосовно с. Харсіки вкотре підтверджує, що події Другої світової війни не оминули жодного населеного пункту України, а радянська влада використовувала українців як один із ресурсів для досягнення своєї мети. Проаналізувавши наявні джерела, можемо сказати, що із с. Харсіки за період війни було мобілізовано та призвано до збройних сил СРСР чи у

промисловість понад 400 жителів. На жаль, майже половина з них (191 особа) не повернулися – загинули на фронтах війни.

Джерела та література:

1. *Загиблі в полоні уродженці України, поховані в м. Бремен (Німеччина) [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/germany/bremen.php>. – Назва з екрана.
2. *Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область / Гол. ред. кол.: П. Тронько (голова) та ін.; ред. кол. тому: І. Буланний та ін.* – К.: Українська радянська енциклопедія, 1967. – 1028 с.
3. *Книга Пам'яті України: Полтавська область: в 12 т. – Т. 11 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: І.Ю. Легенький (керівник) та ін.* – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 944 с.
4. *Книги Скорботи України. Полтавська область.: в 3 т. – Т. 3 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов та ін., обласна ред. кол.: В.А. Іноземцев (голова редколегії) та ін.* – Полтава: Полтавський літератор, 2005. – 824 с.
5. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик.* – Париж – Нью-Йорк – Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – 685 с.
6. *Лютаревич П. Історія одного повстання на Полтавщині та українське підпілля в роках 1920–1926 [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <https://history.sumy.ua/research/article/9167-istoriia-odnoho-povstannia-na-poltavshchyni-ta-ukrainske-pidpillia-v-rokakh-19201926.html>. – Назва з екрана.
7. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитязі і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича.* – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.
8. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область / Упоряд. О.А. Білоусько, Ю.М. Варченко та ін.* – Полтава: Оріяна, 2008. – 1200 с.
9. *Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).* – Науковий відділ (далі – НВ). – Вх. № 186/2021.
10. *НМІУДСВ.* – НВ. – Вх. № 390–519/2021.
11. *НМІУДСВ.* – НВ. – Електронна копія постанови № 484–203сс від 08.03.1941 р.
12. *Пам'ять народу 1941–1945 гг. [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <https://pamyatnaroda.ru>. – Назва з екрана.
13. *Ревезук В.Я. Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20–30-х років ХХ століття: Нариси історії / В.Я. Ревезук.* – Полтава: Полтавський літератор, 2016. – 306 с.
14. *Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.), та ін. НАН України. Інститут історії України.* – К.: НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 303–318.
15. *Ругаль В. Джерельна база загиблих Вінниччини в Національному музеї історії України у Другій світовій війні / В. Ругаль // Військово-історичний меридіан.* – 2017. – № 2 (16). – С. 93–113 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.07.2017/pdf/VIM_16_2017-93-113.pdf. – Назва з екрана.
16. *Ругаль В., Пшенична Т. Характеристика друкованих мартирологів, електронних баз даних з обліку загиблих воїнів СРСР // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін.* – К.: Аеростат, 2013. – С. 79–87.

17. Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»; ред. кол. Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.
18. Філатова Н. Перші результати розкопок у м. Бремен (ФРН): долі уродженців України // Військово-історичний меридіан. – 2022. – № 3–4 (36–37). – С. 48–60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/02.03.2023/pdf/48-60.pdf. – Назва з екрана.
19. Фонди НМІУДСВ. – Тимчасовий фонд (далі – ТФ)-5430/33.
20. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/29. – 539 арк.
21. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/30. – 292 арк.
22. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/32. – 513 арк.
23. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/33. – 101 арк.
24. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/35. – 177 арк.
25. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/42. – 60 арк.
26. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/46. – 193 арк.
27. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/47. – 201 арк.
28. Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/48. – 95 арк.
29. Харсіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Харсіки>. – Назва з екрана.
30. Чорна піхота. Скільки «чорносвітників» знищив Сталін? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/>. – Назва з екрана.

© Volodymyr RUHAL

GERMAN-SOVIET WAR THROUGH THE HISTORY OF ONE VILLAGE (THE VILLAGE OF KHARSIKY IN POLTAVA REGION)

The Second World War is the most tragic event of the 20th century, in which Ukrainians, who did not have their own state, were in the armies of different countries, and unfortunately, often opposed each other. Of course, the largest number of Ukrainians were in the ranks of the Red Army, the vast majority of whose command did not spare their subordinates. Unfortunately, even to this day, we do not know all the consequences of that war, and they were quite large. We can learn a more realistic picture of the war by studying microhistory, that is, the history of one region or settlement.

According to the collected documentary array in the funds of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War and electronic resources, on the example of Kharsiky village of Lubensk (during the war, Chornukhy) district of the Poltava region, the question of the mobilization of the male population by military units, immediately after the liberation of the settlement from the Nazis, as well as by Chornukhy Military Commissariat after its restoration was highlighted. The question of the participation of the villagers in the war was revealed. It has been determined what the price of the village's victory was, how many residents were in the ranks of the Red Army, and how many of them did not return.

Keywords: Kharsiky village, Second World War, death notification, Red Army, mobilization, serviceman.

УДК 069.8(093)"2023":355.1–953.18(477)"1941/1945"

© *Тетяна ПШЕНИЧНА*

АНАЛІЗ ПОШУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ ВІЙНИ, ПРОВЕДЕНОЇ НА ЗАПИТИ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ УКРАЇНСЬКИХ КОМБАТАНТІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА 2023 Р.

Узагальнено результати пошуково-дослідницької діяльності з установлення доль загиблих військовослужбовців – учасників Другої світової війни – та з виявлення документів про їхню загибель за 2023 р. Проаналізовано відповідну роботу науковців Музею, виокремлено питання про необхідність такої діяльності для сучасного суспільства. Розглянуто напрями й методи пошукової роботи, що застосовуються під час дослідження долі загиблих воїнів та виявлення документів про їхню загибель, а також у межах програми гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить Музей.

Ключові слова: історична пам'ять, лист-запит, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Другий рік широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну та десятий рік ганебної війни рашистів проти незалежної української держави – так можна охарактеризувати 2023 р. Самовіддана боротьба українців за власну свободу, яка триває всупереч багатьом прогнозам щодо швидкої поразки ЗСУ під натиском «великої» Росії, вкотре доводить, що українці не лише цінують і захищають своє право на самовизначення, а й мають силу та досвід для проведення переможних бойових дій.

78 років відділяють сучасних українців від дати перемоги над нацистами у Другій світовій війні. Здавалося, ніби час і виклики сьогодення закриють назавжди питання пошуку інформації про долі військовослужбовців минулої війни. Проте листи, які надходять до Музею, засвідчують інше: попри значне зменшення кількості запитів, поставлені в них запитання лишаються ті самі. Також упадає в око, що вік запитувачів став набагато «молодшим», крім того, багато хто з адресантів одягнув військову форму ЗСУ...

Можемо впевнено констатувати, що новий етап боротьби за незалежність не перекреслить бажання численних нащадків воїнів Другої світової одержати

інформацію про долі своїх дідів і дальших предків. У одному з листів читаємо: «...мені дуже цікаво дізнатися про участь прадіда у ДСВ. На жаль, я не застав його за життя і мені не було кому про нього розповісти, але мені дуже цікаво знати історію свого роду, адже я сам військовий і захищаю Україну з 2014 року на фронті» [1].

Відсунувши на другий план висвітлення подій і жахів Другої світової, сучасна російсько-українська війна акцентувала на розумінні важливості збереження пам'яті про кожного українського воїна, який віддав своє життя в боротьбі з ворогом чи то в 1941–1945 рр., чи то у 2014–2023 рр., а також загострила бажання боротьби зі статусом «зник безвісти», який веде до забуття.

Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Музей, або Меморіальний комплекс) стоїть на позиціях збереження пам'яті про події війни, а також про безпосередніх учасників – воїнів як Другої світової (1939–1945 рр.), так і сучасної російсько-української війни, які загинули, померли від ран чи зникли безвісти.

Затребуваним напрямом дослідницької роботи наукових співробітників є відновлення знань про долі військовослужбовців 1939–1945 рр. та встановлення місць поховання воїнів, загиблих або зниклих безвісти в той період. Пошукова робота проводиться на запити, які надходять до Музею, а також на підставі переданих у Меморіальний комплекс матеріалів Документального фонду з обліку людських військових утрат, що стосуються загиблих.

Від 2007 р. на адресу Меморіального комплексу надійшли 14 453 такі листи-запити. Аналіз науково-дослідної роботи за цим напрямом проводився щороку (за винятком 2022 р.), починаючи із 2011 р. [2; 3; 4]. Мета пропонованої статті – дослідити й систематизувати результати пошукової діяльності з установами доль загиблих військовослужбовців та пошуку місця вічного спочинку полеглих.

У розвідці проаналізовану пошукову роботу науковців класифіковано за такими критеріями – кількісними та якісними: за видами й авторством запитів, за шляхами надходження листів, а також за тематикою запитань у зверненнях.

Окрему увагу приділено напрямам та методам пошукової роботи, які застосовуються під час дослідження, а також програмі гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить Музей.

1. Загальна характеристика запитів

Упродовж 2023 р. до Меморіального комплексу надійшла найменша за 17 років кількість звернень – 199.

Серед загального обсягу традиційно виокремлюються генеалогічні, тематичні, соціально-правові та непрофільні запити. На відміну від попередніх років, група генеалогічних запитів стала найбільшою, а соціально-правових – найменшою.

Незначну кількість кореспонденції становлять звернення із запитаннями, які не відповідають профілю науково-дослідних відділів Меморіального комплексу. Такі листи зараховуються до непрофільних запитів. У відповідях на них співробітники Меморіалу рекомендують звернутися до відповідних установ.

Запити, що надійшли до Музею в 2023 р., можна також класифікувати за адресантами: від фізичних осіб (родичі, краєзнавці, пошуковці); від юридичних осіб, або ж «службові запити» (державні інституції, пошукові організації тощо).

За категорією «службові запити» цього року виокремлено листи від Державного інституту Пілецького (Польща), Посольства Республіки Казахстан в Україні, районного територіального центру комплектування та соціальної підтримки (РТЦК та СП), адміністрації селищної ради тощо. Зі зрозумілих причин – через широкомасштабну війну в країні – звичні в минулому запити від Міністерства оборони України, Міністерства регіональної політики України, судових органів різних рівнів, Управління Пенсійного фонду України й Управління праці та соціального захисту населення України цього року не надходили.

Способи надходження запитів до пошуковців Музею війни також залишаються традиційними: поштові листи, електронна пошта або ж анкета, яку запитувач заповнює безпосередньо в Музеї. Реалії бойових дій в Україні та розвиток Інтернет-комунікацій змінили й ці показники. У 2023 р. найбільша кількість звернень – 77 – надійшла електронною поштою, поштовими листами – 71, заповнено анкет – 41, телефоном – 10.

У Таблиці 4 систематизовано запити за країною проживання адресантів. Порівняно з минулими роками помітно зростає кількість звернень без зазначення країни відправника. Це пояснюється тим, що більшість кореспонденції надійшла на електронну пошту, де у зворотній адресі такі дані не вказують. Виняток становлять листи, автори яких цілеспрямовано зазначають свою адресу [5].

2. Кількісний аналіз запитів

У Таблиці 1 подано загальний та окремі, за роками (періодами), показники кількості запитів про пошук, що надійшли на адресу Музею впродовж 17 років. Поступове зменшення обсягу листів від 2017 р. й найменша чисельність такої кореспонденції в цьому році, що відразу впадає в око, можливо, є своєрідним індикатором загального ставлення суспільства до питань історичної пам'яті стосовно подій Другої світової війни загалом і родинної пам'яті зокрема. Утім, не варто стверджувати, що ця тема перестала бути актуальною, адже різке зменшення кількості запитувачів про учасників Другої світової пояснюється кардинальними змінами в житті суспільства й підкреслює пріоритетність на цьому етапі інших надважливих для українців чинників: пере-

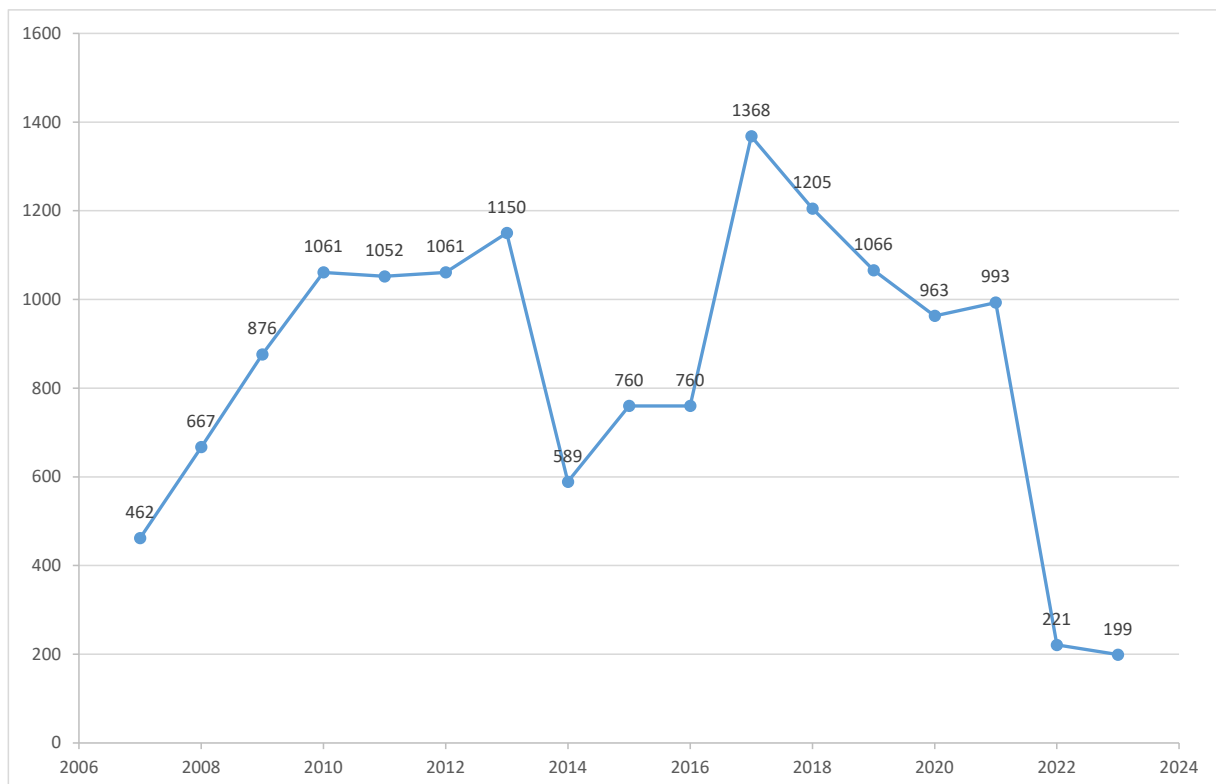
дусім виживання в умовах кривавої війни, розв'язаної Росією, та визволення власних територій.

Таблиця 1.

Кількість запитів										
2007–2009 рр.	2010–2013 рр.	2014–2016 рр.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	Загалом
2005	4324	2109	1368	1205	1066	963	993	221	199	14 453

Крива на Графіку зміни кількості запитів за 2007–2023 рр. чітко відображає, з одного боку, суспільно-політичні та пов'язані з ними воєнні події, що відбувалися й тривають на теренах України, а з іншого – певну сталість зацікавлення громадян та окремих організацій у відновленні імен і встановленні доль військово-вслужбовців, загиблих і зниклих безвісти під час Другої світової війни. Періоди початку окупації рашистською імперією Кримського півострова, частин Донецької та Луганської областей (2014 р.) і широкомасштабного вторгнення російської армії на територію України (2022 р.) цілком природно стали точками різкого зниження зацікавленості минувшиною, зокрема сімейною історією, але не знищили повністю необхідність збереження й відновлення інформації про давно померлих родичів (див. Графік...).

Графік зміни кількості запитів за 2007–2023 рр.

2.1. Основний зміст запитів

Звернення до Музею тематично можна об'єднати за такими напрямками: пошук місця загибелі або поховання військовослужбовця; підтвердження факту його участі у війні; дослідження бойового шляху полеглого або його військової частини; перевірка інформації (особових даних) щодо учасників війни (як військових, так і цивільних) тощо.

На цей час важко однозначно встановити, яка група запитів переважає – генеалогічна чи тематична, – бо вони перетинаються. Та оскільки в більшості тематичних звернень зазначено однакову мету, як-от «для сімейного архіву» або «для збереження інформації для нащадків», такі запити теж можна зарахувати до групи листів, що стосуються генеалогії.

Група запитів соціально-правового характеру, яка в минулі роки була чи не найбільшою за обсягом, зазвичай складається з листів, у яких порушено питання соціального захисту громадян, отримання певних пільг відповідно до законодавства України та інших держав. Насамперед такі листи надходили з управлінь Пенсійного фонду та соціального захисту громадян, від юридичних організацій, а також від колишніх військкоматів (нині – ТЦК та СП). У 2023 р. до Музею надійшов лише один запит соціально-правового напрямку.

Таблиця 2.

Зміст запиту	Кількість	Відсоток
Генеалогічна група	33	16,6
Тематична група:		
Пошук місця поховання загиблого	44	22,1
Надання будь-якої інформації про воїна	47	23,6
З'ясування долі та бойового шляху бійця	20	10,1
Пошук родичів загиблого	4	2
Ідентифікація знайдених пошуковцями останків	1	0,5
Пошук інформації про цивільних – учасників ДСВ	21	10,6
Надання інформації про історію населеного пункту під час ДСВ	3	1,5
Надання інформації про учасників ДСВ, які повернулися з війни живими	14	7
Інші питання	7	3,5
Соціально-правова група	1	0,5
Непрофільні	4	2
Загалом	199	100

Із кількісними показниками запитів від фізичних та юридичних осіб, можна ознайомитись у Таблиці 3.

Таблиця 3.

Адресанти	Кількість	Відсоток
Фізичні особи:	120	60,3
Діти, племінники	12	
Дружини	–	
Онуки	31	
Правнуки	39	
Праправнуки	6	
Краєзнавці, пошуковці	3	
Невідомий ступінь зв'язків	29	
Юридичні особи:	79	39,7
РТЦК та СП	1	
Адміністрація селищної ради	1	
Державний інститут Пілецького (Польща)	19	
Посольство Республіки Казахстан в Україні	1	
Пошукова організація	57	
Загалом	199	100

2.2. Географія запитів

Найбільше звернень, як і в попередні роки, надійшло від жителів України (див. Таблицю 4). Демографічний аналіз запитів від українців за територією проживання (область) не проводився через бойові дії та значну міграцію населення зі своїх міст і сіл. Із тієї самої причини, а також через незначний загальний обсяг звернень окремо не проводилася систематизація запитів за двома напрямками: від жителів пострадянських держав та громадян інших країн.

Порівняно з минулими роками, у 2023 р. можна виділити зростання кількості запитів із Польщі, що не пов'язано з переміщенням туди українських біженців. Звернення від Державного інституту Пілецького (м. Варшава) стосувалися не стільки військовослужбовців, скільки цивільних громадян України. Співробітники Інституту звернулись із проханням «надати архівні довідки щодо осіб, які допомагали польським громадянам у роки Другої світової війни» [6]. На жаль, повноцінної відповіді на таке запитання співробітники відділу дати не можуть, бо в Музеї, як не раз було зазначено, зберігаються документи стосовно загиблих

воїнів, призваних до Червоної армії з території України, а також списки (не в повному обсязі) похованих воїнів періоду Другої світової війни.

Таблиця 4.

Країна, з якої надійшов запит	Кількість
Україна	148
Польща	19
Німеччина	1
Ізраїль	1
Казахстан	1
Білорусь	1
Невідомо	28
Загалом	199

2.3. Співпраця з державними та громадськими організаціями України й інших держав

Спектр установ, які звернулися із запитом до Музею в 2023 р., вкрай звужився, тож перелік цих організацій було об'єднано з переліком адресантів – фізичних осіб у Таблиці 3.

Одиничність звернень від посольства чи військово-пошукової організації щодо встановлення доль воїнів Другої світової підтверджує пріоритетність у наші дні вирішення інших питань, та водночас демонструє наявність хоч і мінімальної, але сталої зацікавленості в пошуку інформації про полеглих військовослужбовців.

Так, на початку квітня 2023 р. на території Гомельської області (Білорусь) місцеві пошуковці виявили останки вісьмох бійців, загиблих на початку німецько-радянської війни – в липні 1941 р. Серед них наш земляк Іларіон Потій, 1906 р. н. Його ідентифікували завдяки збереженому запису в солдатському медальйоні (званому в народі «смертник»), на якому олівцем було зазначено військкомат, який мобілізував воїна (Талалаївський РВК Сумської області), а також ім'я та адресу проживання дружини: Ганна Костянтинівна, с. Слобідка Талалаївського району Сумської області [7].

У традиції нашого народу є неписане правило: для упокоєння душі й гідного поховання полеглого на церемонії прощання має бути бодай один кровний родич, навіть найвіддаленіший – по лінії троюрідних дідусів, – тож музейники вирішили знайти відомості про нині живих родичів полеглого воїна.

Згідно з наявними в Музеї документами Талалаївського РВК, а також матеріалами Державного архіву Сумської області й загальнодоступними Інтернет-

ресурсами, Іларіон Андрійович народився 25 березня 1906 р. в с. Гаврилівка Роменського повіту в родині козаків Андрія Омеляновича й Наталії Тихонівни Потіїв. У цьому населеному пункті, який від 1931 р. до 2016 р. мав назву Гришине (Талалаївський район), мешкало багато родичів із тим самим прізвищем. Співробітники Музею з'ясували, що від 1904 р. до 1907 р. в селі народилося щонайменше 19 двоюрідних і троюрідних братів та сестер Іларіона, більшість із яких через кілька десятиріч років також були мобілізовані Талалаївським РВК на фронті Другої світової війни, а їхні імена записані в «похоронки» та Іменні списки зниклих безвісти військовослужбовців як імена адресатів і полеглих... Серед документів про загибель із Талалаївського РВК ми знайшли відомості про більш ніж 15 воїнів на прізвище Потій, які майже всі були зараховані зниклими безвісти.

Ще до початку німецько-радянської війни Іларіон Андрійович із дружиною оселився в іншому місці Талалаївського району – с. Слобідка. Сам район у той період входив до Сумської, а пізніше був розділений і включений частково до складу Чернігівської області. Згаданий населений пункт опинився в Чернігівській області, а с. Гришине (Гаврилівка) – в Сумській. Як наслідок – інформація про призваних Талалаївським РВК розпорошилася між різними військовими установами. Крім того, неможливо було з'ясувати, чи отримала дружина Іларіона Андрійовича відомості про зарахування чоловіка зниклим безвісти в грудні 1943 р., бо дані про інформування родичів не збереглися. Отже, пошук виходив поза межі одного військкомату і впиравсь у відсутність матеріалів повоєнного часу в музейному фонді.

На щастя, ця історія мала позитивне завершення: завдяки спільним діям пошуковців і небайдужих громадян було знайдено доньку полеглого воїна Лідію, яка нині живе у м. Суми.

3. Напрями пошукової роботи у 2023 р.

Пошук інформації, який музейники проводять на запити, потребує опрацювання певних архівних джерел та відповідної методики документального аналізу. Усі документи, за якими відбувався облік утрат військовослужбовців і завдяки яким нині відповідно надається інформація про долю воїнів, можна поділити на два види: «первинні» (донесення про безповоротні втрати військових частин, документи госпіталів та медсанбатів, документи щодо військовополонених); «вторинні» (іменні повідомлення, які надходили від військових частин до місцевих військкоматів для інформування родин полеглих солдатів та офіцерів, алфавітні книги обліку загиблих, іменні списки зниклих безвісти тощо). Первинні джерела зберігаються в архівах ворожої для України держави – Росії: у ЦАМО РФ, РДВА, Архіві військово-медичних документів тощо.

Вторинні архівні джерела нині зберігаються в Національному музеї історії України у Другій світовій війні, становлячи основу вітчизняного Документального

фонду з обліку людських військових утрат. Фонд щороку поповнюється й на сьогодні налічує 10 174 архівні справи, які містять близько 3 млн персональних документів стосовно загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військоматами України, а також відомості про військові поховання на її території. Велика частина документів, які стосуються подій Другої світової війни, зберігається в державних архівах і музеях України та Росії, але значна частка такої інформації міститься в установах інших країн – колишніх учасників війни – Німеччини, Польщі, Норвегії та ін.

І «первинний», і «вторинний» пласти документів є важливими для проведення пошуку. Проте, враховуючи неприпустимість будь-якої комунікації з російськими установами, пошуковці Музею використовують у своїй роботі лише маленький відсоток усієї можливої інформації про полеглих воїнів-українців, яка розміщена на загальнодоступних сайтах у мережі Інтернет.

3.1. Надання будь-якої інформації

Обсяг звернень із формулюванням «допоможіть знайти будь-яку інформацію» становить найбільшу частину запитів. «Мені дуже потрібно дізнатися будь-яку інформацію про прадіда – Павла Павловича Чеха, тому що моя бабуся (його дочка) все життя про це мріє, вона ніколи не бачила свого батька...» – написала у зверненні запитувачка [8]. На жаль, співробітники не завжди можуть провести повноцінний пошук за наявними документами стосовно обліку втрат, бо від початку Другої світової війни сама система реєстрації та сповіщення військових людських утрат не була організована належним чином. Це призвело до браку величезного обсягу відомостей про долі призваних на фронт бійців. Через відсутність у Музеї значної частини документів про людські втрати українських воїнів під час Другої світової війни науковцям доводиться надавати негативні відповіді на кшталт: «...на Ваш запит документів про розшукуваного, на жаль, не знайдено». Листи з таким формулюванням – це близько 20 % загального обсягу.

До пункту «Надання будь-якої інформації» можна віднести й запити генеалогічного характеру, бо ж їх автори цікавляться «будь-якими відомостями» про родичів для дослідження сімейної генеалогії.

Скажімо, до музейників звернувся військовий, який вивчає власний родовід і якому не вистачає відомостей про дідусів-прадідусів та бабусь-прабабусь: інформація про них загубилась у 1940–1950-х рр. В анкеті про розшукуваного запитувач зазначив: прадід – Самобатченко Іван Якимович, уродженець Дніпропетровської області, ім'я та прізвище дружини – невідоме, родичі стверджують, що був документ, відповідно до якого він вважається «зниклим безвісти», у Книзі Пам'яті України є дані, що він похований на території Ленінградської області. Необхідна будь-яка інформація для сімейного архіву [9].

Пошук за цим запитом продемонстрував наявність величезної кількості помилок, яких припускалися під час складання документів з обліку загиблих,

а також потребу ретельного зіставлення всіх знайдених даних про долю воїнів. Нижче надаємо текст відповіді за цим зверненням:

«На ваш запит співробітники Музею провели пошук інформації серед наявних на зберіганні документів Криничанського РВК Дніпропетровської області, "Книг Пам'яті України. Дніпропетровська область", за даними з відкритих електронних ресурсів у мережі Інтернет і встановили таке.

Червоноармієць Самобатченко Іван Якимович, 1910 р. н., уродженець с. Грушівка Криничанського району Дніпропетровської області, був мобілізований до лав Червоної армії в 1941 р. Воював у складі 3-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 9-ї армії (з 20.11.1941 р. – 12-ї армії) Південного фронту. Брав участь в оборонних боях на території Запорізької області, зокрема м. Мелітополь, Донецької області – на маріупольському напрямку, Луганської області – на лисичанському напрямку та в подальших боях. Отримав поранення й був направлений на лікування до евакогоспіталю № 1517, який дислокувався в м. Ачинськ Красноярського краю. (У списках евакогоспіталю прізвище Вашого прадіда зазначено з помилками – "Силабаченко Іван Акимович"). Виписаний з медичного закладу 13 квітня 1942 р. Вдруге мобілізований на фронт Ачинським РВК. Подальшу службу проходив у складі 171-го стрілецького полку 182-ї стрілецької дивізії 11-ї армії (з 06.06.1942 р. – 27-ї армії) Північно-Західного фронту. Загинув 31 серпня 1942 р. Первинне місце поховання – 1,5 км на північний захід від с. Загоска Староруського району Ленінградської області. (В Іменному списку безповоротних втрат 182-ї сд прізвище та по батькові розшукуваного також зазначено із помилками – "Силубаченко Іван Яковлевич". Роздруківку документа 1942 р. з електронного ресурсу надсилаємо). Сповідання про загибель воїна виписали (знов із помилкою – на "Симобаченко Івана Якимовича") на адресу Криничанського РВК, проте відправити його не змогли, оскільки на той час усі населені пункти Криничанського району перебували під окупацією (цю територію звільнили в жовтні – листопаді 1943 р.). Тому документ про смерть Івана Якимовича було направлено з військової частини до Центрального бюро обліку втрат Главупраформу ЧА (м. Москва), де він і залишився (роздруківку сповідання з електронного ресурсу надсилаємо).

До кінця війни ця установа декілька разів реорганізовувалася і перепідпорядковувалася, наслідком чого стали великі недоліки в обліку та розшуку загиблих і відповідно сповіданні родичів про долі військовослужбовців. Починаючи з 1946 р., на виконання директиви Головного штабу Сухопутних військ № 754524с та з метою впорядкування питання виплати пенсій сім'ям загиблих бійців, які були призвані до лав Червоної армії, але подальша доля яких лишилася нез'ясованою, було розпочато новий етап узяття на облік загиблих. Працівники військкоматів проводили опитування родин, збирали письмові докази участі розшукуваних бійців у війні (свідoctва однополчан, довідки про призов, листи з фронту тощо). Зібрані матеріали направлялися до Головного управління з обліку втрат

рядового та сержантського складу Радянської армії (м. Москва), де після додаткової перевірки (за списками засуджених, полонених та ін.) воїни ставилися на облік як "зниклі безвісти" й заносилися до Іменних списків безповоротних втрат Радянської армії. Це давало родинам право на отримання пенсій. Саме в цей період – у 1947 р. – родичі І.Я. Самобатченка отримали документ, згідно із яким Іван Якимович був зарахований "зниклим безвісти" з умовною датою – квітень 1944 р. Цей документ лише підтверджував участь і загибель бійця на війні та надавав право на фінансову допомогу сім'ї від держави (роздруківку документа 1947 р. з електронного ресурсу надсилаємо).

Завдяки тому, що наприкінці 1980-х рр. розпочалася робота зі створення історико-меморіального видання "Книга Пам'яті України" по всіх областях країни, було відкрито величезний обсяг невідомої до цього інформації про долі бійців. Джерельною базою цього проєкту стали матеріали архівів, відділів соціального забезпечення, музеїв, міських та сільських рад з усієї території колишнього СРСР, у яких зберігалися будь-які відомості про учасників Другої світової війни. Засекречені раніше відомості зіставлялися з наявними у військоматах даними про бійця, які за потреби виправлялися перед внесенням до Книги Пам'яті. Саме цим можна пояснити наявність у Книзі Пам'яті України (Дніпропетровська область) відомостей про реальну долю Вашого прадіда (копію сторінки надсилаємо).

Незважаючи на значну кількість помилок у написанні прізвища Вашого родича, ми можемо стверджувати, що в усіх названих документах мова йде про одну й ту саму людину – Самобатченка Івана Якимовича, оскільки в них зазначені одні й ті самі ПІБ та місце проживання дружини воїна – Самобатченко (Стешенко) Євдокії Романівни, яка мешкала на х. Грушівка (радгосп № 11) Василівської с/р Криничанського району Дніпропетровської області. Підстава: Алфавітна книга обліку виданих сповіщень // Фонди НМІУДСВ. – Криничанський РВК. – Спр. 2. – Арк. 77. – № п/п 53; Іменний список безповоротних втрат // Фонди НМІУДСВ. – Криничанський РВК. – Спр. 19. – Арк. 13; інформація з відкритих електронних ресурсів про учасників Другої світової війни.

Також повідомляємо, що в сучасних списках військового поховання с. Загоска Старорусського району Ленінградської області (нині – Парфінського району Новгородської області), куди були перенесені з навколишніх територій окремо розташовані могили загиблих бійців, прізвища І.Я. Самобатченка немає. Проте в цих списках зазначені імена однополчан Вашого прадіда (далі мовою джерела: "Власенко Андрей Кузьмич, Оленев Александр Михайлович, Пласков Иван Семёнович, Соловьёв Алексей Степанович, Медведев Николай Гаврилович и др."), які загинули в той самий день (31.08.1942 р.) й були поховані разом із Іваном Якимовичем в одній братській могилі. Тому можемо стверджувати, що його останки також покоються у військовому похованні названого населеного пункту, хоча до списку захоронених прізвище І.Я. Самобатченка, на

жаль, не внесене (роздруковку облікової картки військового поховання з електронного ресурсу надсилаємо)».

Варто зазначити, що серед листів цієї категорії більшість стосується тих, кого досі зараховують до «зниклих безвісти». Але заявники часто вважають, що з розсекреченням після Другої світової війни матеріалів про тогочасні людські втрати можна легко отримати повноцінну інформацію про родича, який загинув 70–80 років тому. Тож доволі поширеним є формулювання в заяві про пошук, особливо тих, хто зарахований зниклим безвісти, на кшталт: «Я шукаю інформацію про мого прадіда ... (прізвище, ім'я, по батькові не вказуємо. – Авт.). Мета пошуку – знайти дані про те куди він зник та де похований...» або «...прошу надати копію "Облікової карти", копію військового квитка, засвідчену копію документа про загибель, а також наявні відомості про полеглого з Документального фонду, Книги Пам'яті та інших мартирологів і баз даних (особливо цікавлять наявні у справі фото та характеристики)...» [10; 11]. Жодним чином не ображаючись на заявників, які просто не обізнані з усіма проблемами обліку загиблих і тонкощами пошукової роботи, музейники надають відповіді з поясненням та шаблонним описом обстановки часів війни: «Важке становище на фронтах, криваві бої, відступ, оточення військ Червоної армії унеможлилювали точне, якісне і своєчасне ведення персонального обліку загиблих. Як наслідок – долі багатьох бійців залишилися невідомими. Узяття їх на облік проводилося після війни, від 1946 р., на виконання директиви Головного штабу Сухопутних військ № 754524с та з метою встановлення порядку виплати пенсій сім'ям загиблих бійців, які були призвані до лав Червоної армії, але дальша доля яких лишилася нез'ясованою.

Установити бойовий шлях та місце загибелі «зниклого безвісти» практично неможливо. Дата «зникнення» вказувалась умовно – способом додавання трьох або шести місяців до дати вигнання нацистів із території, де проживала родина бійця. Але документ про загибель із формулюванням «зник безвісти» є офіційним доказом участі й загибелі військовослужбовця в німецько-радянській війні».

3.2. З'ясування обставин загибелі, встановлення місця загибелі або місця поховання воїна

Питання цього сегмента запитів – серед найчастіших. У 2023 р. кількість звернень із метою пошуку або підтвердження місця поховання загиблих бійців становить 22,1 % всіх запитів. Опрацювання кожного окремого запиту потребує індивідуального підходу й застосування різних методів пошуку.

3.2.1. Метод «пошуку за однополчанами»

Для опису алгоритму цього методу потрібно згадати наказ № 133 від 12 липня 1944 р. командира 344-го гвардійського стрілецького полку 119-ї гвардійської стрілецької дивізії, згідно з яким: «...на могилах, у яких поховано понад

10 осіб, вказувати лише прізвища 4–5 із них, додаючи слова «та інші» [12]. Саме такі й подібні вказівки командирів військових частин періоду війни та повоєнного часу призвели до величезних проблем у встановленні місця упокоєння бійців. Від початку своєї діяльності співробітники Музею намагаються відновити справедливість і повернути з небуття імена загиблих, які невинно підпали під формулювання «та інші», адже всі вони мають право бути названі поіменно й гідні того, щоб їм уклонилися нащадки.

Порівняльний аналіз даних про «відомих» та «невдомих» полеглих військових з однієї частини і є методом пошукової діяльності, адже доволі часто саме документи «відомих» стають підставою для підтвердження місця поховання інших. Одним із прикладів дослідження за таким методом став пошук на запит про місце поховання Івана Яковича Тимченка [13]. Запитувачу було дано таку відповідь:

«На запит щодо встановлення місця поховання Вашого прадіда повідомляємо, що згідно з документом, який зберігається в Документальному фонді нашого Музею, Тимченко Іван Якович, 1907 р. н., уродженець с. Семенівка Березанського району Київської області, рядовий 969-го стрілецького полку 273-ї стрілецької дивізії, загинув 22.06.1944 р. й був похований на хуторі Ємельянув, південно-східна околиця, квадр. 36–58 Луцького району Волинської області (так у документі).

Нині цього поховання немає, оскільки від 1950-х рр. по всій території України й колишнього Радянського Союзу проводилися перепоховання з одиночних та окремо розташованих могил (із лісів, полів, височин тощо) до єдиного братського поховання в найближчому населеному пункті.

Співробітники Музею переглянули всі наявні на зберіганні документи про поховання на території Луцького району, проте, на жаль, прізвища Вашого родича не знайшли. Разом із тим у списках воїнів, похованих у братській могилі в смт Торчин Луцького району Волинської області, значаться однополчани Вашого прадіда, які, згідно з донесенням № 42438 від 08.07.1944 р. про втрати бійців 969 сп 273 сд (за даними відкритих Інтернет-джерел), загинули в період від 19.06.1944 р. до 27.06.1944 р. й були поховані всі разом в одному місці, зокрема (далі – мовою документа): "Ашихмин А.М. (помилково записаний як Ашихмек А.М.), Горбач К.П., Игнатенко А.П. (ініціали помилково записані як Л.П.), Котвицкий Ф.Д. (ініціали помилково записані як Р.Д.)".

Враховуючи, що час і погодні умови могли пошкодити написи на братській могилі, створеній під час бойових дій, а також знаючи, що персональний облік загиблих у Другій світовій війні в СРСР був у край недосконалим і, на жаль, не всі прізвища загиблих вносилися до списків під час перепоховання, можна припустити, що останки Тимченка Івана Яковича покоються разом із останками його однополчан у братській могилі смт Торчин, але його прізвище на меморіальній дошці відсутнє».

Як видно з тексту відповіді, у списках похованих, створених уже після війни, є багато неточностей і прикрих помилок, через які важко віднайти істину. Прикладом цього може стати пошук місця поховання за дослідженням населеного пункту або...

3.2.2 Метод «пошуку за військовими та географічними об'єктами чи картами»

Авторка запиту написала: «Мій дідусь – Євтихій Матусевич – зі слів односельчан, загинув в останні дні війни, на початку травня 1945 року, в районі м. Берлін. Похований на цвинтарі м. Берлін (Німеччина). Встановіть точне місце його поховання» [14].

Під час пошукової роботи співробітники знайшли багато документів, де йшлося про загиблих воїнів на прізвище Матусевич, але завдяки тому, що в запиті було зазначено ім'я дружини загиблого – Наталія – вдалося швидко відшукати документ про смерть Євтихія Матусевича у Всеукраїнській базі загиблих (ВБЗ) на музейному порталі «Мартиролог».

У сповіщенні про загибель на Євтихія Уляновича Матусевича, 1911 р. н., існували розбіжності із заявленими в запиті відомостями. Скажімо, було зазначено, що військовослужбовець загинув 25 квітня, а не на початку травня 1945 р. Відмінності можна пояснити тим, що односельці, які передавали запитувачці інформацію про її дідуся, не маючи конкретного документа на руках, запам'ятали тільки період – «в останні дні війни». 20-ті числа квітня 1945 р. – це теж «останні дні» війни, але згодом дата могла трансформуватись у «більш прийнятну» – початок травня. Крім того, документ про загибель Євтихія Матусевича був виписаний саме наприкінці травня 1945 р., з військової частини до військкомату він надійшов на початку червня, а до родини ще пізніше. Тому припускаємо, що ключовим моментом у спогадах односельців щодо дати загибелі було: «наприкінці війни, в її останні дні».

Принагідно науковці перевірили інформацію про військовослужбовців на прізвище Матусевич (Матусевич), загиблих на початку травня 1945 р., але ні цілковитих, ні часткових збігів не знайшли.

У «похоронці» було вказано також, що воїн загинув на території Австрії й первинно його поховано в братській могилі на південно-східному боці «висоти 928» на північний захід від «с. Ветцейберг».

Невідповідність щодо місця загибелі й поховання між спогадами односельців та «похоронкою» пояснюється тим, що обидві території німецькомовні, тож цілком природно, що в багатьох людей Берлін і Австрія асоціювалися з одним народом – німцями. Не дивно, що з часом інформація про місце поховання на «німецькій землі» могла трансформуватись у впевненість, що йдеться про німецьке місто, де завершилась війна, тобто м. Берлін.

Додатково проведений пошук щодо похованих у м. Берлін Матусевичів виявив єдиний збіг за прізвищем, але той військовослужбовець мав ім'я Йосип і помер у полоні.

Після такого дослідження здавалося, що пошук завершено, адже в спо-віщенні було зазначене точне місце поховання – «на південно-східному боці висоти 928, на північний захід від с. Ветцейберг (Австрія)». Але в цьому населеному пункті, назва якого зазначена з помилками, військового поховання часів Другої світової війни не виявилось...

Розпочався новий пошук – за даними однополчан Євтихія Матусевича. Із донесення військової частини (1127-й стрілецький полк, 337-ма стрілецька дивізія), в якій служив Євтихій Улянович, стало відомо, що на «висоті 928», на двох її схилах, у братських могилах були поховані бійці, загиблі 23–26 квітня 1945 р. Більшість із них були призвані з території України, тож перевірити їхні дані за документами, що зберігаються в Музеї, не виявилось складним.

Проаналізувавши інформацію про військовослужбовців, які загинули того самого дня, що і Євтихій Матусевич (25 квітня 1945 р.) й первинно були поховані в одній братській могилі, музейники з'ясували, що із 15 воїнів 9 значаться у списку братського поховання с-ща Нойзафенау (нім. Neusafenau), на 2 км південніше м. Гартберг, федеральна земля Штирія (нім. Hartberg, Steiermark). Решта 6 воїнів через незрозумілі причини нині фігурують у списках інших військових поховань, віддалених одне від одного іноді на десятки кілометрів. Крім того, четверо з них записані як військовополонені, які померли раніше ніж 25 квітня 1945 р., серед таких опинився і Євтихій Матусевич.

Після війни по всій території Австрії, як і в інших країнах, де відбувалися бойові дії, могили переносили на спеціально виділені місця біля міст і містечок або цвинтарі, що вже існували в населених пунктах. Але повірити, що під час цього складного й відповідального процесу єдине військово поховання розділили на частини й відправили в різні куточки країни, неможливо!

Музейники припустили, що під час укладання післявоєнних списків військових поховань було зроблено помилку. Але в якому документі й коли? Зрештою її пощастило знайти.

Річ у тім, що у 2005 р. на підставі низки архівних першоджерел (документи з військових частин, які воювали на території Австрії, первинні списки похованих у цій країні, а також матеріали про військовополонених, які померли в нацистських таборах на території в Австрії) австрійський історик Петер Сікль створив меморіальне видання у двох книгах (назва мовою видання) «Советские граждане, погибшие в Австрии в годы Второй мировой войны, и места их захоронения. Книга Памяти», «Советские могилы Второй мировой войны в Австрии». Ці томи містять інформацію про майже 60 тис. бійців, похованих в австрійській землі, серед яких багато українців.

Відомо, що в багатьох – навіть масштабних – виданнях трапляються помилки. Аналізуючи записи в цій Книзі Пам'яті (мова лише про пошук однополчан Євтихія Матусевича), науковці звернули увагу на те, що особові дані деяких розшукуваних нами воїнів (зокрема, і його) записані під іншим прізвищем

(у нашому випадку – «П. Матусов»), при цьому джерелом інформації зазначено документ, у якому йдеться про Євтихія Матусевича. Під час опрацювання згадуваної Книги Пам'яті було знайдено кілька схожих невідповідностей, але це меморіальне видання все одно залишається важливим джерелом інформації та вагомим внеском у справу увічнення імен загиблих військовослужбовців з України.

Враховуючи всі деталі дослідження і спираючись на архівні матеріали, науковці Музею дійшли висновку, що Євтихій Матусевич, 1911 р. н., призваний на фронт Теплицьким РВК Вінницької області, ефрейтор 1127-го стрілецького полку 377-ї стрілецької дивізії, загинув 25 квітня 1945 р. й нині покоїться з однополчанами в братський могилі с-ща Нойзафенау (нині – частина м. Гартберг, федеральна земля Штирія), але в списках цього поховання його прізвище, на жаль, не значиться.

Таким чином, укотре розв'язавши задачу із багатьма невідомими, пошуковці Музею дали відповідь з детальним поясненням запитувачці.

3.2.3. Метод пошуку за даними родичів

Часто на допомогу пошуковцям приходять «додаткова» інформація про членів родини військовослужбовця, наприклад місце проживання (якщо воно не збігається з місцем народження або призову воїна) або просто ім'я дружини. Скажімо, у зверненні до музейників запитувачка вказала всі необхідні дані для пошуку відомостей про долю Трохима Шевченка, 1907 р. н., який, згідно з даними Книги Пам'яті України (Дніпропетровська область), потрапив у полон. Вона також зазначила ім'я та по батькові дружини розшукуваного: Пелагея Іванівна [15].

Проте перегляд матеріалів районного військкомату, який мобілізував Трохима Івановича, не дав результату, бо серед його документів жодних відомостей про розшукуваного не було. Відсутність будь-якої згадки про воїна можна пояснити саме тим, що його у свій час зарахували військовополоненим, а тоді це було рівнозначно статусу зрадника. Матеріали про бранців у воєнні й перші повоєнні роки одразу відправляли до Управління з обліку людських втрат (м. Москва), у військкоматі в найкращому разі залишалася тільки позначка в Алфавітній книзі обліку виданих сповіщень – на кшталт: «Надати УСНО інформацію дружині, документ про загибель НЕ ВИДАВАТИ». Але в цьому випадку й позначки такої не було.

Єдиним джерелом даних залишалася Книга Пам'яті України (Дніпропетровська область), інформацію до якої було внесено в 1990-х рр., коли ставлення до військовополонених суттєво змінилося.

Були проведені додаткові пошуки документів про бранців на загальнодоступних сайтах із метою виявити картку полоненого часів німецько-радянської війни, в яку німецькі військовики вносили свого часу максимум інформації про особу. Пошуковцям пощастило: знайдена облікова картка полоненого

Трохима Шевченка дала відповідь. У результаті співробітники Музею написали запитувачці: «На жаль, ми не можемо довести, чи стосується зазначена в Книзі Пам'яті України інформація про військовополоненого Шевченка Трохима Івановича саме Вашого родича, оскільки в даному джерелі немає даних про дату й місце його народження. Разом із тим указане Вами ім'я та по батькові дружини розшукуваного – Пелагея Іванівна – збігається з іменем дружини військовополоненого – Palaschka, – яке зазначене в його обліковій картці. Це дає підстави припустити, що зазначений документ стосується розшукуваного Вами родича». Запитувачці також порекомендували для дальшого пошуку звернутися до Об'єднання «Саксонські меморіали в пам'ять про жертви політичного терору» (Німеччина), де зберігаються документи про колишніх бранців, загиблих у нацистських таборах.

4. Програми пошуково-дослідницької діяльності

Від початку створення науково-дослідного відділу з обліку людських утрат та збереження історичної пам'яті про війну в Музеї було розроблено кілька програм пошуково-дослідницької діяльності, зокрема: «Родина шукає солдата», «Братська могила» тощо.

За програмою «Родина шукає солдата» здійснюється пошук на запити від рідних загиблого. На відміну від попередніх років, найбільше листів надійшло від правників колишніх воїнів. У 2023 р. виявлено інформацію про долю 107 військовослужбовців, про яких родини раніше нічого не знали.

Один із пріоритетних напрямів дослідницької діяльності Музею – проект «Братська могила», завданням якого є встановлення та підтвердження місця поховання воїна. У межах цієї ініціативи у 2023 р. було увічнено імена 84 бійців, загиблих у 1939–1945 рр., і встановлено адреси поховання 22 осіб. Невелика, як на перший погляд, кількість ідентифікованих місць вічного спочинку давно полеглих військових ховає за собою тривалу та копітку роботу пошуковців і в сучасних реаліях додає нового змісту відомому виразу: «Війна завершена лише тоді, коли похований останній солдат».

Є і зворотний бік недосконалості того обліку людських утрат та військових захоронень, який відбувався в минулому, – ситуація, коли воїн давно вже спочиває в конкретному місці, а родичі не мають про це інформації й надалі шукають місце його спочинку десятиріччями.

«Розшукую могилу батька своєї бабусі, який загинув у Другій світовій війні. Зелінський Богдан Максимович. У 1986 р. його пошуками займалася донька. Тепер шукаю я – онука», – з такими словами звернулася до музейників запитувачка [16].

Авторка листа розповіла також, що раніше її родина писала до Служби розшуку Червоного Хреста, звідки надійшла відповідь про наявність відомостей щодо місця поховання воїна зі схожими особовими даними. Для остаточного

підтвердження того, що вказана інформація стосується саме родича запитувачів, необхідно було надіслати документ про рік народження загиблого чи будь-які інші додаткові факти про нього.

У Документальному фонді з обліку людських військових утрат співробітники знайшли сповіщення про загибель бійця Війська Польського Зелінського Богдана Максимовича, який поліг 27 квітня 1945 р. й був похований у с. Могольц, район Ротенбург (Німеччина). У документі не було записів про рік народження воїна, проте дані про військову частину, в якій він служив, і місце первісного захоронення збігалися з відомостями Червоного Хреста. Водночас було незрозуміло, чому Служба розшуку ЧХ зазначила місцем його поховання м. Згожеlecь (Польща).

Почавши шукати зазначений у сповіщенні населений пункт, ми з'ясували, що маленьке поселення Могольц (нім. Moholz) стало частиною німецького м. Ніскі (нім. Niesky), що неподалік кордону з Польщею. Але як потрапила до Польщі могила бійця?

Пошуковцям Музею відомо, що в повоєнні роки відбувалися масові перезахоронення загиблих військових з одиночних та окремо розміщених могил до спільних братських поховань у найближчому населеному пункті.

Дослідивши, що воїн служив у 2-й армії Війська Польського, музейники взялися за пошук пов'язаних із цим угрупованням меморіальних місць. Почали з м. Згожеlecь (пол. Zgorzelec), про яке повідомила Служба розшуку ЧХ в листі до родичів Богдана Зелінського.

З'ясувалося, що в 1946–1947 рр. відповідно до наказу головнокомандувача Війська Польського генерал-лейтенанта Міхала Ролі-Жимерського від 16 червня 1945 р. останки солдатів 1-ї та 2-ї армій Війська Польського, полеглих при переправі через р. Одер та Ниса-Лужицька й загиблих у Берлінській операції, які залишалися на території Німеччини, були ексгумовані й перепоховані на спеціально створених кладовищах у Польщі: у м. Згожеlecь (нині – Нижньосілезьке воєводство) – останки вояків 2-ї армії, у с. Секерки та м. Щецин (нині – Західнопоморське воєводство) – 1-ї армії.

На військовому цвинтарі м. Згожеlecь покояться 3420 полеглих воїнів 2-ї армії Війська Польського, серед яких було багато уродженців українських міст і сіл. Їхні поховання перебувають під охороною та опікою польської державної адміністрації. У 1978 р. на території цвинтаря було встановлено пам'ятник – скульптурне зображення орла, що мирно сидить на прикордонному стовпі, – як символ охоронця спокою полеглих.

Тепер стали зрозумілі не тільки обставини поховання розшукуваного бійця саме в Польщі, а й справжнє ставлення польського уряду до увічнення пам'яті воїнів своєї армії.

На відміну від цивілізованих народів – українців, поляків та жителів більшості країн світу, – нинішнє керівництво армії Росії, яке й надалі знищує власну

армію на території України, ставиться до російських військових як до цифр статистики, змушуючи їх гинути за божевільні бажання тиранів і залишаючи гнити в чужій землі забутими та зганьбленими.

Музей пишається тим, що стоїть на захисті збереження пам'яті про воїнів різних часів, які віддали своє життя за свободу та незалежність України, адже ставлення сучасників до прабатьків є прототипом майбутнього ставлення нащадків до сучасників. Матеріали унікального музейного Документального фонду проходять реставрацію та оцифрування і стають важливим джерелом інформації про долі багатьох бійців минулої війни. Це своєю чергою допомагає нашим предкам «завершити й повернутися» з тієї війни, навіть через 80 років...

Джерела та література:

1. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – Науково-дослідний відділ з питань військових утрат України та історичної пам'яті (далі – НДВ). – Лист-запит № 154/2023 р.
2. Пшенична Тетяна. Аналіз науково-дослідної роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про загибель за 2017 р. / Тетяна Пшенична // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2018. – № 1 (19). – С. 114–129 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/09.04.2018/pdf/VIM_19_2018-114-129.pdf. – Назва з екрана.
3. Філатова Наталя, Нестерук Лариса. Аналіз науково-дослідної роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про загибель за 2019 р. / Наталя Філатова, Лариса Нестерук // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2020. – № 1 (27). – С. 210–223 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-210-223.pdf. – Назва з екрана.
4. Філатова Наталя, Коніна Віта. Інформаційно-аналітична довідка з установа доль полеглих військовослужбовців та виявлення документів про загибель за 2021 р. / Наталя Філатова, Віта Коніна // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2022. – № 1–2 (34–35). – С. 125–137 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/28.09.2022/pdf/125-137.pdf. – Назва з екрана.
5. Книга реєстрації запитів про пошук, що надійшли до Музею в 2023 р.
6. НМІУДСВ. – НДВ. – Листи-запити № 20–38, 51/2023 р.
7. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 55/2023 р.
8. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 19/2023 р.
9. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 188/2023 р.
10. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 42/2023 р.
11. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 50/2023 р.
12. НМІУДСВ. – НДВ. – Музейне дос'є. – 119 зв сд.
13. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 39/2023 р.
14. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 95/2023 р.
15. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 83/2023 р.
16. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 40/2023 р.

**ANALYSIS OF THE SEARCH AND RESEARCH WORK
OF THE WAR MUSEUM, CONDUCTED IN RESPONSE
TO REQUESTS TO ESTABLISH THE FATES OF FALLEN
UKRAINIAN COMBATANTS OF THE SECOND WORLD
WAR IN 2023**

The results of search and research activities to determine the fates of fallen service members military personnel – participants of the Second World War – and the discovery of documents about their death in 2023 were summarized. The research work of the museum's scientists has analyzed, and the question of the necessity of such activity for modern society was highlighted. The directions and methods of search work, which are used during the investigation of the fates of the fallen soldiers and the discovery of documents about the death, as well as within the framework of the program of humanitarian and search activities carried out by the museum, has been considered.

Keywords: *historical memory, query letter, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.*

УДК 94:627(477.64+477.72)"1941/2013"+069.8

© Златко ЗЛАТАНОВ

ПІДРИВИ ДНІПРОГЕСУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА КАХОВСЬКОЇ ГЕС У 2023 р. МУЗЕЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено перебіг здійснення підривів ДніпроГЕСу в роки Другої світової війни та Каховської ГЕС під час нинішньої російсько-української війни як яскравих прикладів застосування тактики «випаленої землі»; окреслено наслідки цих злочинних акцій; представлено етапи відновлення Дніпровської ГЕС через долі учасників повоєнної відбудови, матеріали яких зберігаються у фондах Меморіального комплексу; показано перспективи відновлення Каховської ГЕС, вплив її знищення на глобальну екологічну та економічну ситуацію в усьому світі.

Ключові слова: ДніпроГЕС, Каховська ГЕС, війна, гідроелектростанція, Вермахт, Червона армія, РФ, Україна, Меморіал.

6 червня 2023 р. відбувся нечуваний акт екоциду й воєнний злочин РФ – підриви Каховської ГЕС. Одна з найочевидніших причин цього теракту – спроба завадити контрнаступу Збройних сил України.

Подібні випадки вже траплялися у світовій історії. Скажімо, ДніпроГЕС у м. Запоріжжя в роки німецько-радянської війни було підірвано двічі – як при відступі Червоної армії в 1941 р., так і при відході частин Вермахту в 1943 р.

Знищення гідроелектростанцій під час бойових дій можна вважати складовою тактики «випаленої землі». На сьогодні ця тактика заборонена Протоколом I Женевської конвенції від 8 червня 1977 р. [6].

Улітку 1941 р. з наближенням німецьких військ радянське командування замінувало ДніпроГЕС. Цей енергетичний гігант, створений іще в 1932 р., спочатку мав назву «Дніпрельстан». Коли стало зрозуміло, що РСЧА не в змозі стримати наступ Вермахту на правому березі р. Дніпро, командування Південного фронту ухвалило рішення про підриви, щоб німці не використали греблю як переправу.

18 серпня 1941 р. на гідроелектростанції пролунали вибухи. Оскільки більшовицька влада не проводила попередньої евакуації місцевого населення, за деякими підрахунками, через руйнівну силу води загинули від кількох тисяч до

десять тисяч цивільних людей. Окрім того, є свідчення про втрати серед військовослужбовців РСЧА. Історик Федір Пігідо-Правобережний у своїй праці «Велика Вітчизняна війна» зазначав, що через потік води «загинула велика сила червоноармійців і офіцерів із артилерією та військовим спорядженням. Розповідали, що загинуло в плавнях тоді десь 20 000 червоноармійців. Цілком зрозуміло, що перевірити кількість тих, що загинули, неможливо. Отже, називаю цю цифру з застереженням. Крім війська загинуло в плавнях десятки тисяч голів скоту та багато людей, що там були на роботі» [13, 52].

Дослідник А. Румме у своїй статті «Скажіть людям правду», надрукованій у збірнику «Социологические исследования» в 1990 р., писав про 75–100 тис. загиблих унаслідок підриву ДніпроГЕСу [11, 201]. Утім, точна кількість осіб, які стали жертвами вибуху гідропоруди, на сьогодні достеменно не відома.

У головній експозиції Музею представлений щоденник майора Костянтина Сілуанова – свідка знищення греблі ДніпроГЕСу, застосування радянської тактики «випаленої землі». Він служив у 18-й армії Південного фронту. У щоденнику є цікаві записи: «...19.08 відкрили шлюзи на Запоріжжі. Залиті всі плавні. Прохідність для німців стала неможливою. Зроблено без попередження. Немало жертв і у нас. Багато хто, не встигнувши пройти плавні, втопився. Немало залишено й машин. Судячи з обстановки, форсування Дніпра в районі Нікополя навряд чи буде. Точніше воно буде в районі Запоріжжя й Каховки, а тоді ми знову в мішку...» [25].

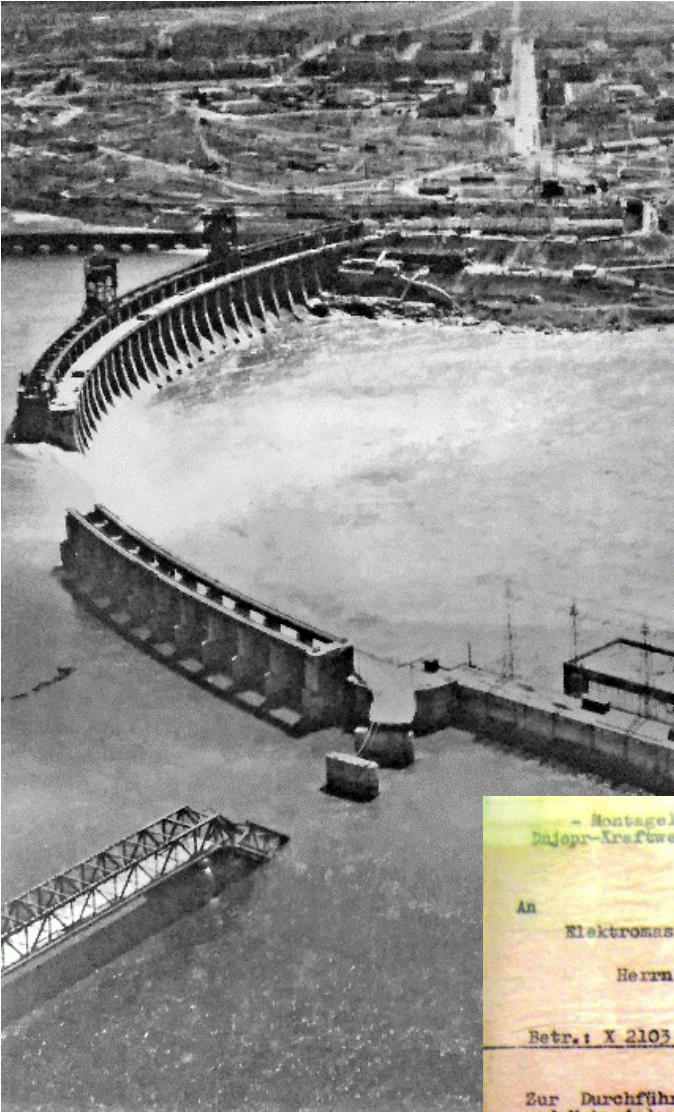
Слід зауважити, що підриву ДніпроГЕСу не завдав суттєвих перешкод гітлерівським військам і не зміг надовго стримати їхню переправу на лівий берег р. Дніпро.

Із захопленням м. Запоріжжя німці у грудні 1941 р. розпочали роботи з відновлення ДніпроГЕСу, оскільки під час відступу радянські війська не встигли знищити все обладнання станції. Упродовж зими 1941–1942 рр. запрацювали генератори. Навесні та влітку 1942 р. окупанти частково відновили роботу енергетичного гіганта. У місті почав ходити трамвай [38].

Але ближче до кінця року нацисти почали вивозити цінне обладнання ДніпроГЕСу до Німеччини. Так, у головній експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні міститься документ німецькою мовою, в якому йдеться про вивезення генераторів машинного відділення, вочевидь, для ремонту.

У фондах Музею зберігається також унікальний фотоальбом унтерофіцера Вермахту під назвою «Моя служба», в якому є чимало світлин 1942–1943 рр. із зображенням ДніпроГЕСу. Фото дають яскраве уявлення про етапи відновлення станції. Зокрема, на світлинах 1943 р. гребля вже повністю функціонує.

Навесні – восени 1943 р. нацисти мінували гідропоруди на випадок відступу. 14 жовтня 1943 р. Червона армія заволоділа всією лівобережною частиною м. Запоріжжя. Саме цей день у радянській історіографії вважався офіційним

Зруйнована гребля
ДніпроГЕСу. 1941 р.
Із альбому фотографічної служби
4-го авіакорпусу Люфтваффе [15].

- Montageleitung
Dnjepir-Kraftwerk 24.9.42 18

An
Elektromaschinelle Abteilung II
Herrn KVR Stief

Betr.: X 2103 B 22 Waggonbedarf für Transporte nach der Fabrik

Zur Durchführung der geplanten Transporte von Maschinenteilen und Material nach unserer Maschinenfabrik, bitten wir um Stellung der nachfolgend aufgeführten Waggon:

6	Waggon, offen (Rung-Wagen)	zur Verladung von Statorteilen.	
1	Waggon	"	" " " " Altkupfer
2	Waggon	"	" " " " Statorblechen

Das obige Material ist ab.1.10.42. versandbereit.

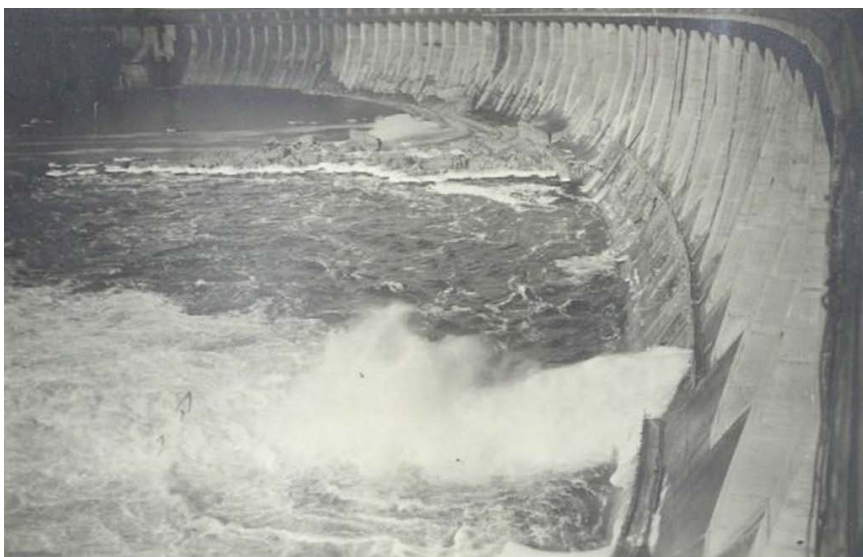
1 Spezialwaggon zur Verladung der Generatorwelle von Maschine VI
Gesamtgewicht ca. 70 to Länge 11 m Höhe 1.5 m.

Der Spezialwaggon wurde bereits bei der Fabrik angefordert - die Zuteilung der Fahrtnummer wird von Seiten der OT-Zentrale erfolgen müssen. Der Waggon soll 2 mal fahren - für den Transport je einer Welle.

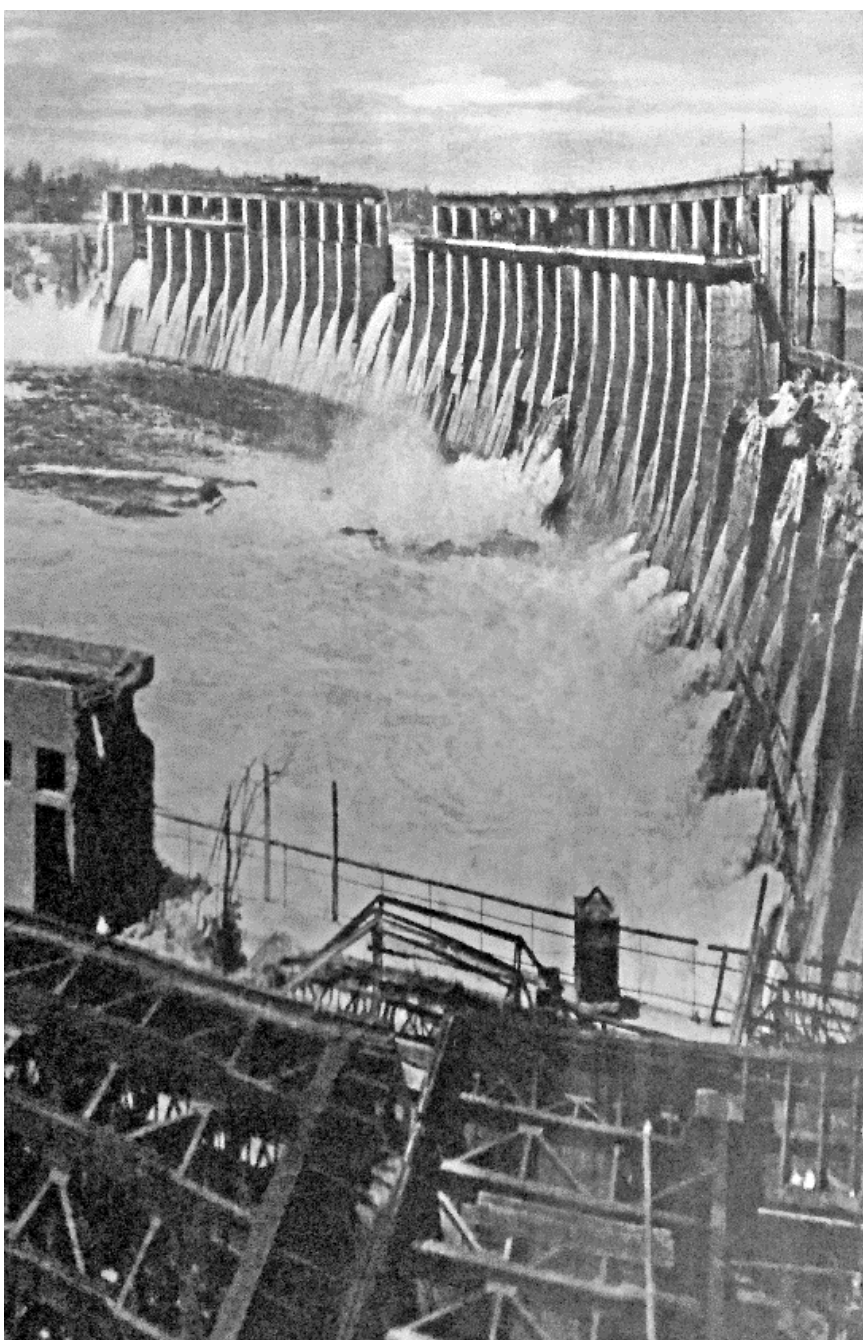
Versandbereitschaft der ersten Welle 10.10.42.
" " " zweiten " 1.11.42.

AEG - Montageleitung
Müller

Повідомлення
про вивезення устаткування
ДніпроГЕСу до Німеччини.
1942 р. [35].

Шлюзи ДніпроГЕСу.
Фото з альбому «Моя
служба» унтерофіцера
Вермахту. 1943 р. [23].

Підірвана гребля
ДніпроГЕСу. 1943 р.
Фото Л. Трифона [20].

днем визволення обласного центру від гітлерівців, хоч насправді о. Хортиця та правобережна частина населеного пункту були відвойовані до 30 грудня 1943 р. Ще 28 грудня 1943 р. німці підірвали ДніпроГЕС. Були зруйновані машинний зал, пульт управління, все електрогосподарство та аванкамерний міст [9]. Також частково постраждала гребля, в якій виникли проломи. Деякі джерела писали про те, що сама гребля залишилася неушкодженою, але це спростовують численні фото з фондозбірні Меморіалу.

У Музеї зберігається комплекс матеріалів уродженця Чернігівської області Миколи Кузьмича, який брав безпосередню участь у будівництві та відновленні ДніпроГЕСу. Від 1927 р. до 1941 р. працював на станції теслярем, потім електромонтером. Учасник Другої світової війни, зазнав поранення. У 1945–1957 рр. був на відновленні ДніпроГЕСу слюсарем, токарем та інструментальником, нагороджений медаллю «За трудову доблесть». У повоєнний час також удостоєний багатьох інших відзнак [31].

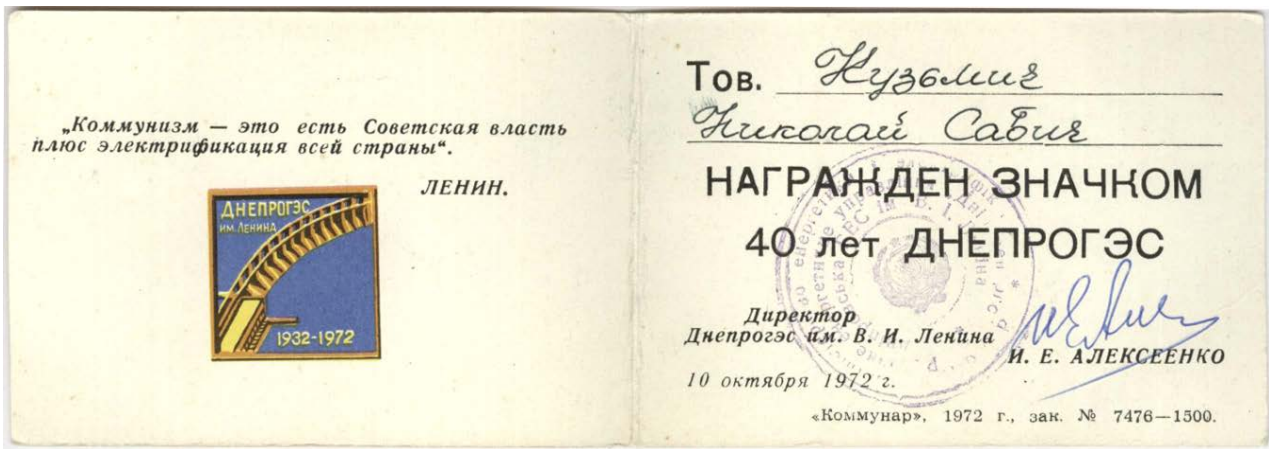
У фондах Меморіалу зберігаються також матеріали Івана Барнаша – людини, яка майже все життя пропрацювала на ДніпроГЕСі, брала участь у його відновленні. Він народився в с. Верхній Рогачик на території сучасної Херсонщини. Від 1931 р. до 1941 р. трудився на будівництві, експлуатації та ремонті обладнання Дніпровської ГЕС. Після підриву гідропоруди 18 серпня 1941 р. був переведений на Курахівську теплову електростанцію поблизу м. Курахове сучасного Покровського району Донецької області, де на демонтажі працював до 18 жовтня 1941 р. Іванові Барнашу не вдалося евакуюватися з рештою робітників. Йому довелося приїхати в село, де жили батьки. На початку квітня 1944 р. він був призваний до лав РСЧА. У вересні 1944 р. по закінченні школи сержантського складу направлений на фронт. Із боями пройшов через Польщу до Німеччини. Після війни повернувся в м. Запоріжжя й почав працювати на відбудові Дніпровської ГЕС бригадиром монтажників обладнання. У вересні 1958 р. переведений на експлуатацію. Працював на станції до виходу на пенсію в 1976 р. За участь у відбудовчих роботах нагороджений орденом «Знак Пошани», а за роботу з експлуатації – медаллю «За трудову доблесть» [17].

Від 1928 р. на будівництві ДніпроГЕСу працював уродженець Брянщини Костянтин Бобок. Він проводив роботи з установа гідротурбін. У 1941 р. пішов на фронт, у бою зазнав важкого поранення й був відправлений у тил. Із 1944 р. брав участь у відновленні гідроелектростанції. Працював на Дніпровській ГЕС до виходу на пенсію в 1963 р. [17].

Відновлення ДніпроГЕСу зайняло тривалий час і тривало в повоєнні роки. Для пришвидшення відбудови були організовані соцзмагання між будівельними бригадами. У цій масштабній роботі брали участь і жіночі колективи, що підтверджують численні матеріали із фондозбірні Меморіального комплексу.

Відродження ДніпроГЕСу.
1944 р. [19].

Посвідчення до значка «40 років ДніпроГЕС»
Миколи Кузьмича. 1972 р. [21].

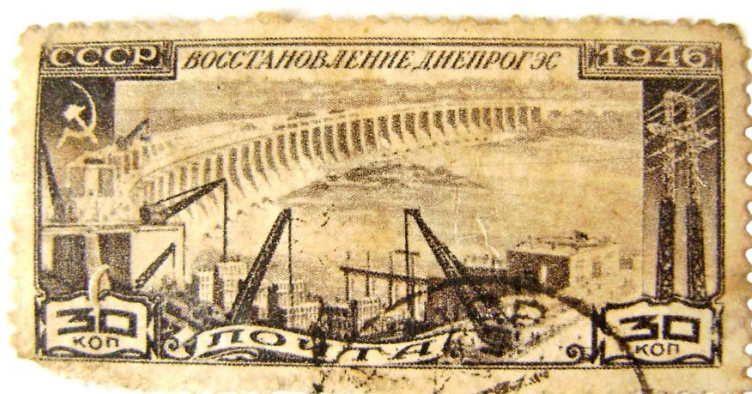
Трудова бригада
станції
ДніпроГЕС.
У першому ряду
другий
ліворуч –
Іван Барнаш.
1959–1960 рр.
[22].

Бригада
бетонниць під
керівництвом
Поліни Шило
в період
відновлення
ДніпроГЕСу.
1946 р. [33].

Поштова марка
«Відновлення ДніпроГЕСу».
1946 р. [24].

Серед учасниць відбудови станції – уродженка с. Нижній Рогачик на території сучасної Херсонщини Поліна Шило. Вона приїхала до м. Запоріжжя в 1944 р. Очолювала молодіжну бригаду бетонниць, яка виконувала будівельні норми на 150–170 %, змагаючись із бригадою Параски Коробової. За наполегливу працю Поліна Шило у 1947 р. була нагороджена орденом Леніна. Від 1949 р. до виходу на пенсію в 1984 р. працювала на ДніпроГЕСі машиністкою крана [34]. У Музеї серед матеріалів Поліни Павлівни зберігаються комбінезон, робочі рукавиці та хустка, якими вона користувалася на гідроелектростанції [26; 27; 28].

«Суперницею» Поліни Шило була вже згадана Параска Коробова. Долі двох жінок доволі схожі. ДніпроГЕС відіграв у їхньому житті важливу роль.

Параска Коробова також у 1944 р. приїхала працювати на відновлення станції. Спочатку була підсобною робітницею, потім очолила бригаду бетонниць. У 1948 р. за трудові успіхи була нагороджена орденом Леніна. Після введення ДніпроГЕСу в експлуатацію теж почала працювати кранівницею. І навіть після досягнення пенсійного віку в 1971 р. продовжувала роботу на Дніпровській ГЕС, обіймаючи цю посаду [29].

Ганна Лошкарьова, ще одна учасниця відновлення ДніпроГЕСу, прибула до м. Запоріжжя в 1944 р. Працювала підсобницею, бригадиркою, а згодом інструкторкою стахановського методу. Була удостоєна урядових нагород та почесних грамот [32].

Загалом відновлення гідроелектростанції набуло неабиякого розголосу. Про нього писали в газетах, сповіщали по радіо, намагаючись показати здобутки повоєнної відбудови народного господарства. Подія була відображена навіть на поштових марках того часу, про що свідчить відповідний артефакт у фондах Меморіалу.

На повну потужність ДніпроГЕС запрацював лише в 1950 р. А вже через п'ять років – у 1955 р. – було завершено монтаж першої турбіни Каховської ГЕС – другої в державі за часом створення після Дніпровської. У 1959 р. Каховську ГЕС прийняли в промислову експлуатацію [10].

У повоєнний час і в роки незалежності Каховська ГЕС відігравала важливу роль у постачанні електроенергії до багатьох населених пунктів півдня України. Каховське водосховище використовували для зрошування полів, постачання питної води до кількох областей регіону.

6 червня 2023 р. о 02:50 російські окупанти підірвали дамбу Каховської ГЕС. У масмедіа з'явилася інформація про військову частину РФ, причетну до скоєння цього злочину, – 1-й батальйон 205-ї мотострілецької «козачої» бригади ЗС РФ із м. Будьонновськ Ставропольського краю [39].

Причетність російських окупантів до підриву Каховської гідроелектростанції нині не викликає сумнівів. Підтвердженням факту є, крім іншого, перехоплення СБУ телефонної розмови двох росіян: «...це наші зробили. Це не їхні. Це наші зробили... Це наша диверсійна група. Вони хотіли, ну, типу, цією дамбою

лякати. Пішло не за планом, а більше, ніж вони планували. Будівництво-то що, 50-х років. Швидко поповзла, пішла. А там трохи нижче сафаріпарк був. Коротше, тисячі тварин загинули...» [12].

Цей акт екоциду спричинив кілька наслідків. Одним із них є гуманітарна катастрофа. Якби вона сталася не в зоні бойових дій, то потерпілий регіон уже одержав би величезну міжнародну допомогу. Тисячі будинків були затоплені, десятки тисяч людей мусили евакуюватись або чекали на порятунок. Другим наслідком став екологічний хаос, зокрема втрата водно-болотних угідь та інших природних середовищ. Третій – знищення українських сільськогосподарських угідь та інших елементів вітчизняної економіки [4].

Одним із найнебезпечніших наслідків стала загроза для системи охолодження реакторів Запорізької АЕС у м. Енергодар.

Уже через 10 днів після катастрофи було зафіксовано, що вода в нижній течії р. Дніпро забруднена у 28 тис. разів понад норми. Міністр охорони здоров'я України Віктор Ляшко наголосив на небезпеці, яку становить така вода. Виникла ймовірність спалахів гострих кишкових інфекційних хвороб. Тому були заборонені купання, вилов риби, пиття води, поїння худоби [1].

Учені спрогнозували скорочення популяції багатьох видів морських мешканців. Через зміну складу води, зокрема через значне опріснення та потрапляння токсичних речовин, під загрозою опинилися мідії, бички [8].

Експерти оцінили, що в майбутньому повне відновлення Каховської ГЕС коштуватиме близько 2 млрд грн. Лише на Правобережжі через теракт були затоплені сільськогосподарські землі площею близько 10 тис. гектарів [36].

ООН після теракту дала невтішний прогноз стосовно зростання цін на продовольство та виникнення проблем зі збиранням і посівом наступного врожаю. Було визнано, що це глобальна світова проблема [7].

Уже через пів місяця після катастрофи на місці Каховського водосховища через зниження рівня води утворилася справжня пустеля [37].

Точна кількість жертв рашистського теракту, очевидно, буде встановлена згодом. Достеменно вже відомо про кілька десятків загиблих місцевих жителів. Життя декого з них обірвали вогнепальні поранення, завдані російськими окупантами під час спроби врятуватися.

Чи не на весь світ стала відома історія порятунку Катерини Крупич із її 12-річним сином Максимом та 4-річною донькою Марійкою, які благали про допомогу з даху будинку дачного кооперативу «Чайка-2» неподалік м. Олешки, що на лівобережній частині Херсонщини, затопленій унаслідок підриву Каховської ГЕС. Своє місце перебування після катастрофи Катерина та її діти змінювали двічі. Вода дуже швидко прибувала, тому із затопленого даху власного будинку родині довелося перебраться на сусідній, а згодом іще на один – вищий. Катерина після порятунку розповіла, що торбинки з їжею та водою, які вона захопила з дому, віднесло течією, на її телефоні залишалося 15 % заряду. Жінка

намагалася не панікувати, але з підвищенням рівня води її дедалі більше охоплював відчай. Через добу маму з дітьми знайшли українські військові, які дронном моніторили масштаби затоплення на окупованій території. Прикордонник із позивним «Санта» першим побачив цивільних людей, які благали про допомогу з віконця в даху затопленого будинку. Щоб заспокоїти їх, бійці почали передавати пляшки з водою із прикріпленими скотчем записками: «Не панікуйте», «Тримайтеся», «Евакуація буде». Надіслали також чорний маркер для зворотного зв'язку. Через сильні пориви вітру Катерина вхопила пляшку з водою не з першої спроби. Проте наступні пляшки стали рятувними для дітей, які страждали від спраги. Операція з порятунку родини тривала майже 10 год. До неї було залучено кілька бригад військових. Роботу ускладнювали сильна течія та розміщення дачного кооперативу на островах у «сірій» зоні поміж двох берегів р. Дніпро. Після порятунку Катерина Крупич із Максимом та Марійкою дісталася рідного м. Херсон. Усе їхнє майно в будинку біля м. Олешки залишилося під водою [30].

Єдиним позитивним наслідком учиненого акту екоциду стали археологічні знахідки на дні обмілілого Каховського водосховища. Скажімо, в районі м. Нікополь знайшли давні мушкети й каску часів Другої світової війни. Також у зоні обміління місцеві жителі помітили людські останки. На відеозаписі, опублікованому в соцмережах, видно кілька черепів, один із них – у німецькому сталевому шоломі [5].

Згодом на місці Каховського водосховища поблизу с. Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області виявили руїни січової церкви Покрови Божої Матері, яку свого часу малював Тарас Шевченко, а згодом описував Олександр Довженко [3].

А наприкінці червня 2023 р. на березі Національного заповідника «Хортиця» знайшли старовинний довбаний човен. З огляду на стан збереженості деревини дослідники припустили, що його вік може становити 300–500 років [2].

Отже, підриви ДніпроГЕСу радянськими та німецькими військами під час Другої світової війни, а також Каховської ГЕС рашистами у 2023 р. – це цілеспрямовані акції, здійснені за наказом командування з метою стримати наступ армії супротивника. Такі дії є складовою тактики «випаленої землі», яка в повоєнний час була заборонена протоколом Женевської конвенції. Отже, якщо стосовно дій РСЧА чи Вермахту в роки Другої світової ще не існувало правового регулювання, то в наші часи дії військ РФ є свідомим порушенням уже встановлених міжнародних норм, нехтуванням сучасних законів та звичаїв ведення війни. Послідовники більшовицьких та гітлерівських методів ведення війни – путінські рашисти – й надалі дотримуються злочинної тактики «випаленої землі», не рахуючись із власними втратами та загибеллю цивільного населення. Підрив Каховської ГЕС призвів до затоплення сіл, а також лінії оборони військ РФ і неконтрольованого поширення наявних на ній вибухових засобів стримування. Деякі наслідки рашистського екоциду, на жаль, іще будуть актуальні впродовж тривалого періоду історії.

Каховська ГЕС після підриву російськими окупантами.
6 червня 2023 р. [14].

Пляшка з водою, маркер та записки, що були передані українським дроном Катерині Крунич [16].

Джерела та література:

1. Гончаренко Анастасія. Підлив Каховської ГЕС: вода у Дніпрі забруднена у 28 тисяч разів понад норми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/pidriv-kahovskoyi-ges-voda-u-dnipro-zabrudnena-u-28-tisyach-raziv-ponad-normi-2351200.html>. – Назва з екрана.
2. Горлач Поліна. На дні колишнього Каховського водосховища знайшли човен, якому, ймовірно, 500 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/519367-na-dni-kolisnogo-kahovskogo-vodoshovisa-znajšli-човен-якому-ймовірно-500-років/>. – Назва з екрана.
3. Горлач Поліна. На місці Каховського водосховища знайшли рештки козацької церкви, про яку писав Довженко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/508251-znajšli-restki-kozackoi-cerkvi-na-misci-kahovskogo-vodoshovisa/>. – Назва з екрана.
4. Дамба Каховської ГЕС: десять порад Тімоті Снайдера, як висвітлювати катастрофу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://texty.org.ua/fragments/109850/damba-kahovskoyi-ges-desyat-porad-уак-pysaty-pro-katastrofu/>. – Назва з екрана.
5. Денькович Ярослава. На дні Каховського водосховища знайшли старовинні артефакти та людські черепи – фото [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/na-dni-kahovskogo-vodoshovischa-znayšli-starovinni-artefakti-ta-lyudski-cherapi-foto-2348608.html>. – Назва з екрана.
6. Женевская конвенция от 8 июня 1977 года. Протокол I, Часть IV, Глава III, Статья 54 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf. – Назва з екрана.
7. Коваленко Олена. Ціни на продукти обов'язково зростуть: ООН про наслідки підливу ГЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/economics/agro/v-oon-prognozuuyut-zrostannya-cin-na-harchi-через-риунування-каховскої-гес-12291735.html>. – Назва з екрана.
8. Козова Лариса. Без мідій та бичків: відомі наслідки для Чорного моря після підливу Каховської ГЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/ecology/без-мідій-та-бичків-відомі-наслідки-для-чорного-моря-після-підливу-каховскої-гес-12293172.html>. – Назва з екрана.
9. Лук'янюк Володимир. Цей день в історії. Підлив ДніпроГЕСу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jnsm.com.ua/h/0818P/>. – Назва з екрана.
10. Мірошнікова Аліна. Каховська ГЕС: трагедія, яку вивчатимуть у школах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvitoria.media/experience/kahovska-ges-tragediya-уак-увчатимуть-шкільчаків/>. – Назва з екрана.
11. Мороко В.М. Дніпрогес. Чорний серпень 1941 року / В.М. Мороко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – № 29. – С. 197–202.
12. Перехоплення СБУ підтверджує, що Каховську ГЕС підірвала диверсійна група росіян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3720431-perehoplennya-sbu-pidtvrdzue-so-kahovsku-ges-pidirvala-diversijna-grupa-rosian.html>. – Назва з екрана.
13. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Видання «Нового Шляху». – Вінніпег, 1954. – 232 с.
14. ТЕРМІНОВО! Окупанти підірвали Каховську ГЕС. Перше відео МАСШТАБНОГО РУЙНУВАННЯ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=kzFuQ72LkJA>. – Назва з екрана.
15. Фонди Запорізького обласного краєзнавчого музею.
16. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – Акт приймання предметів на постійне державне зберігання № 301 від 03.07.2023 р.
17. Фонди НМІУДСВ. – Бармаш Іван Прокопович. Довідкова картка.
18. Фонди НМІУДСВ. – Бобок Костянтин Єремійович. Довідкова картка.
19. Фонди НМІУДСВ. – КН-132790. – Н-2928.
20. Фонди НМІУДСВ. – КН-15343. – Ф-4656.
21. Фонди НМІУДСВ. – КН-18070. – Д-3899.

22. Фонди НМІУДСВ. – КН-18098. – Ф-6838.
23. Фонди НМІУДСВ. – КН-229380/100. – Ф-30613/100.
24. Фонди НМІУДСВ. – КН-263085. – Філ-2695.
25. Фонди НМІУДСВ. – КН-30313. – Л-2561.
26. Фонди НМІУДСВ. – КН-56201/1,2. – РТ-1615/1,2.
27. Фонди НМІУДСВ. – КН-56202. – РТ-1616.
28. Фонди НМІУДСВ. – КН-56203/1,2. – РТ-1617/1,2.
29. Фонди НМІУДСВ. – Коробова Параска Прокопівна. Довідкова картка.
30. Фонди НМІУДСВ. – Крупич Катерина Валентинівна. Довідкова картка.
31. Фонди НМІУДСВ. – Кузьмич Микола Савич. Довідкова картка.
32. Фонди НМІУДСВ. – Лошкарьова Ганна Степанівна. Довідкова картка.
33. Фонди НМІУДСВ. – НД-11061.
34. Фонди НМІУДСВ. – Шило Поліна Павлівна. Довідкова картка.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3206. – Спр. 248. – Арк. 18.
36. Шварц Дмитро. Це попередні цифри: екологічні збитки від підриву Каховської ГЕС перевищили 55 мільярдів гривень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/ecology/ce-poperedni-cifri-ekologichni-zbitki-vid-pidrivu-кахovskoj-ges-perevishchili-55-mlrd-grn-12287832.html>. – Назва з екрана.
37. Шварц Катерина. Моторошно обміліле Каховське водосховище показали на відео [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/war/motoroshno-obmilile-кахovske-vodoshovishche-pokazali-na-video-detali-12300423.html>. – Назва з екрана.
38. Шурхало Дмитро. У 1941 році було підірвано ДніпроГЕС, щоб зупинити німців. Скільки людей загинуло? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/pidryv-dniprohes-u-1941-rotsi/31415294.html>. – Назва з екрана.
39. Що це за 205-та мотострілецька бригада армії РФ, яка підірвала Каховську ГЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://defence-ua.com/army_and_war/scho_tse_za_205_ta_motostriletska_brigada_armiji_rf_jaka_pidirvala_кахovsku_ges-11803.html. – Назва з екрана.

© Zlatko ZLATANOV

BLASTINGS OF THE DNIPRO HPP DURING THE SECOND WORLD WAR AND KAKHOVSKA HPP IN 2023. THE MUSEUM ASPECT

The article highlights the course of the blastings of the Dnipro HPP during the Second World War and the Kakhovka HPP in the current Russian-Ukrainian war as vivid examples of the use of "scorched earth" tactics; the consequences of these criminal actions are indicated; the stages of the restoration of the Dnipro HPP are described through the fate of the participants in the post-war reconstruction, the materials of which are stored in the funds of the Memorial Complex; shows the prospects of restoration of the Kakhovka HPP, the impact of its destruction on the global ecological and economic situation around the world.

Keywords: Dnipro HPP, Kakhovka HPP, war, hydroelectric power plant, Wehrmacht, Red Army, Russian Federation, Ukraine, Memorial.

УДК 069.5:929.6(477):355](470+571):477)"2014/2023"

© *Богдан ГАЛЬЧИНСЬКИЙ*

НАРУКАВНІ ЕМБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА. МУЗЕЙНА КОЛЕКЦІЯ ЗА ТЕМОЮ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА»

У статті проаналізовано зібрану в Музеї колекцію нарукавних емблем українського війська періоду російсько-української війни 2014–2022 рр. Визначено динаміку та джерела її формування, а також кількісний і предметний склад. Зроблено спробу структурувати й систематизувати зібраний матеріал, розглянуто деякі історичні аспекти становлення вітчизняної нарукавної символіки.

Ключові слова: музейна колекція, фондове зібрання, нарукавна емблема, військова символіка, уніформістика, емблематика, російсько-українська війна, декомунізація, Збройні сили України, Національна гвардія України, добровольчі формування.

Від 2014 р. співробітники Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Музей) працюють над створенням колекції артефактів за темою «Сучасна російсько-українська війна». Із понад 20 тис. предметів, офондованих на цей момент¹, одне з найцікавіших зібрань становлять елементи української військової уніформи. Зокрема, погони, емблеми на комір (петлиці), беретні та кашкетні знаки, нарукавні емблеми. Найбільш численна й варіативна група – нарукавні емблеми (також – нарукавні знаки).

Важливо наголосити, що у вітчизняній сигнуманістиці за нарукавною символікою закріпилися різні назви. Найчастіше вживані – «нарукавна емблема» та «нарукавний знак».

В офіційних документах відповідних відомств паралельно вживаються обидва терміни [26]. Працівники Музею під час укладання науково-уніфікованих паспортів для предметів цієї групи використовують термін «нарукавний знак» [9–23].

Водночас фахівці Українського геральдичного товариства у своїх працях аргументовано послуговуються терміном «нарукавна емблема» [29].

У цьому дослідженні на означення символіки, створеної для носіння на рукаві військової чи іншої уніформи, використовуємо термін «нарукавна емблема».

¹ Станом на кінець 2023 р. в комплексній автоматизованій музейній системі «КАМИС-2000» з тематичної колекції «Російсько-українська війна» міститься 20 013 од. предметів музейного значення.

Вітчизняна нарукавна символіка видозмінюється й розвивається під впливом численних, іноді суперечливих, факторів. Війна проти російської збройної агресії, яка для українців стала, зокрема, й війною за власну ідентичність, виступила каталізатором змін системи військової емблематики, що формувалась упродовж усього довоєнного періоду державної незалежності. У 2015 р. розпочався ребрендинг українського війська, який мав на меті створення нової айдентики на ґрунті військово-історичних традицій, а також відмову від радянського історичного наративу. Цей процес триває досі.

Серед особливостей формування вітчизняної нарукавної символіки можна відзначити: існування офіційних та неофіційних емблем; одночасне побутування різних варіантів однієї емблеми; зв'язок появи нових екземплярів із періодами, масштабами й інтенсивністю війни тощо.

Зібрана впродовж тривалого часу музейна колекція нарукавних емблем потребує систематизації та комплексного дослідження.

У статті розглянуто нарукавні емблеми учасників збройної боротьби з російською навалою – артефакти, що ввійшли до фондового зібрання Національного музею історії України у Другій світовій війні в період 2014–2022 рр.

Метою роботи є систематизація, дослідження та узагальнення музейної колекції нарукавних емблем.

Результати дослідження важливі для визначення дальших напрямів комплектування, підготовки виставкових та освітніх проєктів, наукових і каталогових видань.

Різнобічному вивченню військової нарукавної символіки присвячені праці дослідників: Віктора Карпова «Українська військова символіка»; Михайла Слободянюка «Сухопутні війська України. Наружна символіка 1992–2012»; Максима Хорошунова, Миколи Чмиря та Ігоря Масленникова «Символіка батальйонів територіальної оборони» [25; 30; 41]. Окремі питання історії нарукавних емблем розглянуто в періодичних виданнях «Знак», *Collection* та ін.

Упродовж 2014–2022 рр. до фондової колекції Музею надійшло понад 600 нарукавних емблем. Інтенсивність формування колекції була такою: 2014 р. – 3 од., 2015 р. – 15 од., 2016 р. – 63 од., 2017 р. – 97 од., 2018 р. – 38 од., 2019 р. – 59 од., 2020 р. – 176 од., 2021 р. – 80 од., 2022 р. – 82 од. [3].

Її наповнення відбувалося кількома шляхами. Одна з найбільших груп – нарукавні емблеми, які були передані серед персональних матеріалів, пов'язані зі сторінками біографії власників. Понад 260 емблем надійшло до фондової колекції у складі 144 персональних комплексів учасників російсько-української війни.

Серед них нарукавні емблеми Героїв України: Сергія Наєва, Ігоря Брановицького, Валерія Гудзя, Андрія Кизила, Костянтина Могилка, Андрія Шогана; військовиків, удостоєних недержавної відзнаки «Народний Герой України»: Сергія Кривоноса, Олександра Лобаса, Павла Розлача, Володимира Кияна, Дмитра

Годзенка, Яни Чорної; бійців іноземних добровольчих збройних формувань: Аміни Окуєвої, Алеся Чаркашина (Черкашина), Яна Мельникова, Мануса Маккефрі, Пола Грея; військових медиків: Юрія Скребця, Наталії Хорунжої, Сабіни Галицької; капеланів: Андрія Зелінського, Сергія Ісмагілова, Сергія Путиліна; волонтерів: Олени Шевцової, Діани Макарової та багатьох інших [3].

Друга за чисельністю група емблем – понад 170 одиниць – були передані відвідувачами виставкових проєктів Музею.

Суттєво доповнили колекцію емблеми, зібрані за ініціативою окремих громадян. Скажімо, воєнна кореспондентка Наталія Нагорна передала 142 нарукавні емблеми, які зібрала вона особисто та її колеги під час відряджень до зони бойових дій у 2014–2015 рр. [3].

Кирило Кобцев – у 2014–2015 рр. військовослужбовець 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади ЗСУ, учасник боїв у районі м. Дебальцеве Донецької області – передав до Музею 13 нарукавних емблем підрозділів своєї бригади [5].

Від київського волонтера Ігоря Федотова до музейної скарбнички надійшло 11 емблем різних підрозділів Збройних сил та Державної прикордонної служби України, які він зібрав під час поїздок на схід [6].

7 нарукавних емблем, які репрезентують символіку батальйону патрульної служби поліції особливого призначення «Полтава», були передані до Музею Віталієм Запекою. У 2015–2018 рр. сержант поліції згаданого батальйону, він проходив службу в зоні бойових дій у Луганській та Донецькій областях [4].

За належністю до підрозділів та формувань більшу частину колекції можна поділити за групами: Збройні сили України – понад 360 од., Національна гвардія України – 36 од., Міністерство внутрішніх справ – 41 од., Державна прикордонна служба України – 12 од., добровольчі формування – 63 од. [3].

Нарукавні емблеми набули значної популярності й серед учасників війни – некомбатантів. Ідеться про волонтерів, громадських активістів, представників гуманітарних та релігійних організацій тощо.

Музейна колекція таких емблем представлена нарукавною символікою: волонтерів – 11 од., капеланів – 10 од., громадських організацій – 14 од., миротворців – 6 од., учасників Революції Гідності – 3 од.

Цікаву групу становлять емблеми/нашивки, які умовно можна назвати мотиваційними. Поштовхом до їхньої появи часто стають різні меми, що з'являються в інформаційному просторі. Найвідомішими прикладами цього різновиду стали емблеми/нашивки: «Укроп», «Кіборг», «Каратель», «Мисливець за орками» тощо. Наразі в колекції Музею мотиваційних емблем налічується понад 50 одиниць [3].

Запропонований поділ досить приблизний і може бути відкоригований або доповнений, адже частина зібрання не ввійшла до жодної з перелічених груп. Крім того, деякі зразки можна зарахувати до різних із них.

Під час розробки музейної колекції певного поширення набули випадки дублювання однакових нарукавних емблем у різних персональних комплексах

артефактів. Загалом упродовж 2014–2022 рр. до Музею надійшло понад 420 унікальних нарукавних емблем. У межах цього дослідження під визначення «унікальний» підпадають емблеми з унікальним, тобто відмінним від інших, зображенням. Відмінності в забарвленні не враховуємо.

Відповідно унікальних одиниць в означених вище групах емблем налічується: Збройні сили України – понад 245, Національна гвардія України – 19, Міністерство внутрішніх справ – 32, Державна прикордонна служба України – 9, добровольчі формування – 42 [3].

Символіка Збройних сил України наймасштабніше представлена емблемами підрозділів Сухопутних військ – понад 106 од.

Зокрема, це емблеми: 14-ї, 24-ї, 28-ї, 30-ї, 53-ї, 72-ї, 92-ї, 93-ї окремих механізованих бригад, 54-ї, 56-ї, 57-ї, 58-ї, 59-ї окремих мотопіхотних бригад, 1-ї та 17-ї окремих танкових бригад, 128-ї окремої гірсько-штурмової (до 2018 р. – гірсько-піхотної) бригади, 44-ї та 55-ї окремих артилерійських бригад, 24-го окремого штурмового батальйону «Айдар», 25-го окремого мотопіхотного батальйону, 54-го, 74-го, 131-го окремих розвідувальних батальйонів, 1129-го зенітного ракетного полку. Частини армійської авіації представлені емблемами 11-ї, 12-ї та 16-ї бригад. Емблеми інших підрозділів Сухопутних військ або наявні в одиничних екземплярах, або не представлені в колекції.

20 зразками емблем репрезентовані Військово-морські сили. Це підрозділи 36-ї окремої бригади морської піхоти, 29-го дивізіону надводних кораблів, а також в одиничних екземплярах – 25-го окремого берегового ракетного дивізіону, 32-го реактивного артилерійського полку берегової оборони, 406-ї окремої артилерійської бригади й 10-ї бригади морської авіації.

Повітряні сили ЗСУ представлено 7 одиницями. Серед них емблеми: 5-ї бригади транспортної авіації, 96-ї зенітної ракетної бригади, зведеного загону Повітряних сил, 38-го об'єднаного навчального центру Харківського національного університету Повітряних сил та Миколаївського спеціалізованого центру бойової підготовки авіаційних фахівців.

Десантно-штурмові війська репрезентує 29 емблем. До колекції ввійшла символіка 25-ї повітрянодесантної, 79-ї, 80-ї, 95-ї окремих десантно-штурмових та 81-ї окремої аеромобільної бригад.

Сили спеціальних операцій представлені 10 одиницями. Це емблеми 3-го та 8-го окремих полків спеціального призначення, 73-го морського центру спеціальних операцій та 142-го навчально-тренувального центру.

Від 1 січня 2022 р. до складу Збройних сил України як окремий рід військ увійшли Сили територіальної оборони [8].

Бойова історія ТрО триває ще від 2014 р. З початком російського вторгнення було сформовано 31 батальйон територіальної оборони [41; 5–6].

Уже в червні 2014 р. після загострення обстановки на фронті вони були підпорядковані командувачу АТО й спрямовані в райони бойових дій на сході

країни. Наприкінці 2014 р. більшість цих підрозділів було переформовано в мотопіхотні батальйони й передано до складу бригад Сухопутних військ ЗСУ.

У 2018 р. розпочалося створення кадрованих бригад ТрО. Наприкінці 2021 р. їх налічувалося 25 [28].

У колекції Музею зберігається 18 емблем, що висвітлюють історію та бойовий шлях підрозділів територіальної оборони [3].

Формування 2014 р. представлені емблемами 11 підрозділів: 1-го, 3-го, 6-го, 11-го, 12-го, 14-го, 15-го, 23-го, 34-го, 40-го, 42-го батальйонів територіальної оборони. Новітній період історії Сил ТрО репрезентований емблемами 113-ї окремої бригади та 130-го батальйону 241-ї окремої бригади.

Інші види, окремі роди та сили ЗСУ представлені в одиничних екземплярах.

Масова поява нових підрозділів і нової нарукавної символіки в структурі Міністерства внутрішніх справ теж пов'язана з першими місяцями російської збройної агресії 2014 р. У березні – травні внаслідок розвалу системи державного управління на частині територій східних областей більшість працівників міліції не виявляла готовності виконувати накази, пов'язані з особистим ризиком для життя.

У квітні було ухвалено рішення створити добровольчі спецпідрозділи для охорони громадського порядку – батальйони й роти патрульної служби міліції особливого призначення (ПСМОП). Вони мали комплектуватись із цивільних осіб – добровольців. Загалом за весну – літо 2014 р. було створено 56 батальйонів та рот. Надалі, після підпорядкування цих підрозділів Національній поліції та оптимізації штатної чисельності, в структурі головних управлінь поліції в областях та м. Київ залишилося функціонувати 22 підрозділи [7, 305].

У колекцію Музею надійшло 32 нарукавні емблеми добровольчих формувань МВС. Зокрема, полків патрульної служби поліції особливого призначення «Київ» та «Миротворець»; батальйонів патрульної служби міліції особливого призначення: «Дніпро-1», «Золоті ворота», «Каскад», «Київ-1», «Київ-2», «Київщина», «Кіровоград», «Луганськ-1», «Миротворець», «Полтава», «Полтавщина», «Січ», «Слобожанщина», «Харків» та рот патрульної служби міліції особливого призначення: «Берда», «Світязь», «Смерч», «Торнадо», «Чернігів», «Донецьк-1» [3].

Відновлення в березні 2014 р. Національної гвардії України також дало поштовх до появи нових підрозділів з унікальною символікою.

Брак людських ресурсів та зростання напруженості в південно-східних областях країни навесні 2014 р. призвели до залучення на службу в Національну гвардію добровольців із числа учасників Революції Гідності.

У такий спосіб були сформовані 1-й, 2-й резервні батальйони оперативного призначення, батальйон спеціального призначення «Донбас», 4-й резервний батальйон оперативного призначення «Крук» та батальйон спеціального призначення «Азов».

Найінтенсивніше формувалася символіка саме добровольчих підрозділів НГУ. У колекції Музею зберігається 19 емблем підрозділів Національної гвардії.

Це символіка 8-го полку оперативного призначення, батальйону оперативного призначення імені Героя України генерал-майора Сергія Кульчицького, батальйону спеціального призначення «Донбас», 4-го батальйону оперативного призначення «Крук», батальйону спеціального призначення «Азов», спецпідрозділу «Омега», медичної роти Північного Київського територіального управління [3].

Невелика за обсягом і досить розрізнена група з 9 емблем репрезентує символіку Державної прикордонної служби України. Серед них знаки належності до Державної прикордонної служби України, 3-го прикордонного загону Східного регіонального управління, 10-го окремого загону оперативного реагування «Дозор», 23-го загону морської охорони, Білгород-Дністровського прикордонного загону, Оперативної бойової прикордонної комендатури «Закарпаття» [3].

Крім добровольчих збройних формувань, створюваних у структурах ЗСУ, МВС та НГУ, у 2014 р. з'явилася ще одна група добровольчих формувань – які зберігали, принаймні на початковому етапі війни, незалежність від державних силових структур.

У музейній колекції зберігаються 42 їхні емблеми. Найчисленніше репрезентований Український добровольчий корпус «Правий сектор»: понад 20 од. [3].

6 емблем представляють Добровольчий Київський козацький підрозділ (у різні періоди – полк, батальйон, рота) імені Т.Г. Шевченка – формування, яке в період війни на сході України в координації з Державною прикордонною службою виконувало бойові та службові завдання на маріупольському напрямі.

В одиничних екземплярах у зібранні представлено емблеми Добровольчого батальйону ОУН, окремої добровольчої чоти «Карпатська Січ», а також емблеми Легіону Свободи – комбатантського об'єднання патріотично настроєних громадян, які беруть участь у війні у складі різних військових структур.

Іноземні добровольчі підрозділи в Музеї представлені емблемами Грузинського національного легіону, Міжнародного миротворчого батальйону імені Джохара Дудаєва та Чеченського батальйону імені Шейха Мансура.

Серед медичних підрозділів – емблеми Першого добровольчого медичного шпиталю імені Миколи Пирогова, Служби порятунку ASAP Rescue та добровольчого медичного підрозділу «Білі берети».

У музейній колекції нарукавної символіки зберігаються також емблеми різних періодів незалежності, передані у складі особистих матеріалів військовиків.

В Україні процес створення нарукавних емблем для окремих військових частин розпочався в перші місяці відновлення державності й був досить непростим. Традиція використання таких емблем була поширена в країнах НАТО, але радянська армія, на основі якої створили Збройні сили України, такої практики фактично не мала [27].

На початковому етапі, в 1992 р., нарукавні емблеми були запроваджені в ЗСУ лише для роти Почесної варти, яка зустрічала делегації іноземних держав, та для підрозділів, що діяли у складі миротворчих сил ООН [25; 7].

Першим відомим зразком такої символіки стала емблема 240-го окремого спеціального батальйону, який виконував миротворчі місії у складі військ ООН у республіках колишньої Югославії. Надалі її стали тиражувати для інших миротворчих підрозділів ЗСУ, і вона втратила своє значення як індивідуальна емблема підрозділу [30; 66–67].

У колекції Музею зберігається зразок однієї з перших нарукавних емблем незалежної України (Додаток 1) [18].

Додаток 1.
Нарукавна емблема
240-го окремого спеціального батальйону миротворчих сил України в Югославії.

Додаток 2.
Нарукавна емблема
Прикордонних військ
України.

Додаток 3.
Нарукавна емблема
Національної гвардії
України.

У музейній колекції представлено також зразки перших нарукавних емблем Прикордонних військ України (від 2003 р. – Державна прикордонна служба України) (Додаток 2) та Національної гвардії України 1991–2004 рр. (Додатки 3, 4) [22; 20; 9].

Віктор Карпов у своєму дослідженні «Становлення Національної гвардії України та опрацювання її символіки» зазначає, що нарукавна символіка Національної гвардії – це первістки військової символіки України. Емблеми для Головного управління командувача та п'яти дивізій НГУ запроваджено в 1992 р. Вони були виконані з використанням орнаменту в стилі українського бароко, а також символів історичних земель України, де дислокувалися підрозділи. Так, емблемою Головного управління командувача стали схрещені пернач та булава, над якими розміщений тризуб, символікою 1-ї Київської дивізії – постать святого архистратига Михаїла, яка є елементом герба столиці України [24; 127–128].

Точно визначити час створення емблеми Прикордонних військ України, яка зберігається в колекції, досить складно. У цій структурі не існувало геральдичного відділу чи подібного підрозділу, який займався б розробкою нарукавних символів, як це було свого часу в ЗСУ. Символіка охоронців кордону раннього періоду державності залишається малодослідженою.

Проте можна зазначити, що емблеми із символами, подібними до зображених на емблемі з музейної колекції (тризуб та схрещені підзорна труба й горн), з'явилися на одностроях прикордонників у 1993 р. [1; 12–17].

Дослідження розвитку українських військових нарукавних емблем становить інтерес із погляду формування національної ідентичності та історичної пам'яті.

Слова першого міністра оборони незалежної України Костянтина Морозова, сказані ним у 1993 р. під час одного інтерв'ю після відставки, залишались актуальними впродовж усього довоєнного періоду: «Військовий одяг формує свідомість українського вояцтва. Українська Народна Республіка існувала менше, ніж наша нинішня незалежна Українська Держава, проте вояки УНР мали і статути, і прапори, [...] і уніформу, і ордени, [...] і традиції, [...] і військові ритуали [...].

Ми, на жаль, зволікали. А зволікали тому, що ті, котрі гаряче бажали бачити українське військо у власній уніформі, не мали необхідних коштів. [...]

Ті ж, котрі в Україні таки мали щось, дуже не хотіли запровадження нових військових одностроїв, бо добре розуміли, що тоді повернення в лоно «єдиної і неделимої» буде вже неможливе» [40, 5].

У довоєнний період на процес формування нарукавної символіки, передусім Збройних сил України, помітний вплив справив радянсько-російський наратив про «Велику Вітчизняну війну». Це проявлялось у поступовому смислово та візуальному наближенні української військової символіки до російської.

30 жовтня 2000 р. з'явився Указ Президента України № 1173/2000, відповідно до якого підрозділам ЗСУ та інших силових структур поверталися нагороди, почесні звання та гвардійський статус, які вони мали в радянський період [31].

Після появи згаданого документа в Україні з'явилися 24-та окрема механізована Самаро-Ульяновська Бердичівська Залізна ордена Жовтневої Революції, тричі ордена Червоного Прапора, орденів Суворова і Богдана Хмельницького дивізія (від 2003 р. – бригада) імені князя Данила Галицького, а також 2-га Галицька ордена Червоного Прапора бригада внутрішніх військ (від 13 березня 2014 р. – Національної гвардії України) та ін. [31].

Красномовним є факт, що той указ після підписання не оприлюднювався. Позначку «опублікуванню не підлягає» було знято лише у 2009 р. наприкінці президентської каденції Віктора Ющенка [39].

До спроб поширення в Збройних силах України російських наративів також можна зарахувати зміну назви «Аеромобільні війська» на «Високомобільні десантні війська», що мало відображення і в нарукавних емблемах (Додатки 5, 6) [16; 17].

Додаток 4.
Нарукавна емблема
1-ї Київської дивізії
Національної гвардії
України.

Додаток 5.
Нарукавна емблема
Аеромобільних військ ЗСУ.

Додаток 6.
Нарукавна емблема
Високомобільних
десантних військ ЗСУ.

Відповідно до Директиви, яку 27 липня 2012 р. затвердив міністр оборони України часів президентства Віктора Януковича Дмитро Саламатін, на базі повітрянодесантної та аеромобільних військових частин були створені висококомобільні десантні війська [2; 3]. Таким чином в Україні з'явилися війська з аббревіатурою «ВДВ» – такою самою, яка існувала в СРСР, а звідти перекочувала в армію Російської Федерації.

Загалом характерними рисами системи наукавної символіки, що сформувалася до початку російсько-української війни, стало поєднання на емблемах символів козацтва, територіальних гербів, символів визвольних змагань (використання тризуба як знака Української держави та синьо-жовтих стрічок), нагород і почесних назв, отриманих підрозділами за участь у боях Другої світової війни [30; 118].

Початок російсько-української війни спонукав до усвідомлення необхідності змін зовнішнього вигляду українського війська й сенсів, які воно транслює у своїй символіці.

Пошук нової візуальної концепції був спрямований на формування нової української айдентики, яка спиралася б на власне історичне підґрунтя. Процес ребрендингу символіки українського війська розпочався у 2015 р. й фактично складався з двох елементів: зміни підходу до присвоєння почесних найменувань та зміни зовнішнього вигляду знаків розрізнення.

Серед перших заходів, спрямованих на відхід від старих ідеологічних конструктів, були два укази Президента України: № 646/2015 від 18 листопада 2015 р. та № 344/2016 від 22 серпня 2016 р. «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 року № 1173». Згідно з першим, із назв підрозділів ЗСУ, НГУ та інших структур вилучалися нагороди, які мали стосунок до СРСР і містили його історичні наративи [35]. Відповідно до другого – з назв військових підрозділів прибиралися гвардійське звання, успадковане з радянських часів [33]. Зміни позначилися на вигляді наукавних символів підрозділів. Це можна простежити на прикладі двох емблем 1-ї окремої танкової бригади ЗСУ з колекції Музею (Додатки 7, 8) [9;10].

У 2017 р. відбулися кардинальні зміни у візуальній концепції наукавних емблем Збройних сил України та присвоєнні почесних найменувань. Для армійців було встановлено нові емблеми, в основу яких лягла наукавна символіка військ Української Народної Республіки,

Додаток 7.
Наукавна емблема
1-ї окремої гвардійської
танкової Новгородської
орденів Червоного
Прапора, Кутузова,
Богдана Хмельницького,
Олександра Невського та
Червоної Зірки бригади
ЗСУ.

Додаток 8.
Наукавна емблема
1-ї окремої танкової
Сівської бригади ЗСУ.

запроваджена в 1919 р., у вигляді тризубів різних кольорів – відповідно до родів військ. Скажімо, емблемою, що засвідчувала належність до Збройних сил України, для більшості військових формувань (частин) став тризуб на щиті британського типу. Колір тризуба вказує на вид та окремі роди військ [27].

Повністю дотриматися історичної спадковості щодо українського війська періоду Перших визвольних змагань стало неможливим через розвиток озброєння та появу нових видів і родів військ. Індивідуальні за формою нарукавні знаки отримали Повітряні сили, Військово-морські сили, Сили спеціальних операцій, Десантно-штурмові війська (до 21 листопада 2017 р. – Високомобільні десантні війська) [26].

На малюнках представлено зразки емблем захисного забарвлення Сухопутних військ (Додаток 9), Сил спеціальних операцій (Додаток 10) та Повітряних сил (Додаток 12), що надійшли до фондової колекції Музею в 2021–2022 рр. [19; 23; 21].

Процес упровадження почесних найменувань, пов'язаних з українською мілітарною історією, започаткував Указ Президента України № 234/2017 від 23 серпня 2017 р. «Про присвоєння почесних найменувань військовим частинам Збройних сил України та уточнення деяких найменувань». Згідно з ним, скажімо, 24-та й 72-ма окремі механізовані бригади отримали нові почесні найменування, відповідно – «імені короля Данила» та «імені Чорних Запорожців» [32].

Услід за присвоєнням нових почесних найменувань почалося створення нових емблем для цих підрозділів (Додатки 12, 13) [12; 13].

Новий підхід у присвоєнні почесних найменувань ґрунтується на історичному періоді від часів Русі до подій нинішньої російсько-української війни.

Формування у військовій символіці пантеону сучасних героїв війни проти Росії започаткував батальйон особливого призначення імені Героя України генерал-майора Сергія Кульчицького Національної гвардії України.

Цікаво, що це почесне ім'я ввійшло в ужиток і закрипилося на нарукавних емблемах раніше, ніж відбулось офіційне затвердження.

Додаток 9.
Нарукавна емблема Сухопутних військ ЗСУ.

Додаток 10.
Нарукавна емблеми Сил спеціальних операцій ЗСУ.

Додаток 11.
Нарукавна емблема Повітряних сил ЗСУ.

Додаток 12.
Нарукавна емблема 24-ї окремої механізованої бригади імені короля Данила ЗСУ.

Додаток 13.
Нарукавна емблема
72-ї окремої механізованої
бригади імені Чорних
Запорозців ЗСУ.

Додатки 14–15.
Нарукавні емблеми
27-ї окремої бригади
батальйону оперативного
призначення імені
Героя України
генерал-майора
Сергія Кульчицького НГУ.

У липні 2014 р. з особового складу 1-го та 2-го резервних батальйонів НГУ сформували батальйон оперативного призначення, за яким закріпилася неофіційна назва «імені Героя України генерал-майора Сергія Кульчицького».

Варіанти нарукавних емблем із відображенням почесного імені почали з'являтися вже з другої половини 2014 р. У музейному зібранні представлені: емблема батальйону, створена на основі символіки Самооборони Майдану часів Революції Гідності (Додаток 14), та емблема, ескіз якої створив художник Роман Шостя (Додаток 15) [14; 15].

Офіційно найменування за підрозділом було закріплене лише в листопаді 2016 р. Указом Президента України № 531/2016 «Про присвоєння імені Героя України генерал-майора Сергія Кульчицького батальйону оперативного призначення» [34].

Перше присвоєння почесного імені учасника російсько-української війни відбулось у Державній прикордонній службі України. Указом Президента України № 761/2014 від 7 жовтня 2014 р. на честь загиблого прикордонника Героя України генерал-майора Ігоря Момота було перейменовано тоді ще не «декомунізований» Навчальний гвардійський Оршанський орденів Суворова, Кутузова і Олександра Невського центр підготовки молодших спеціалістів Державної прикордонної служби України [37].

У Збройних силах України першим підрозділом, названим на честь героя війни з Росією, став 90-й окремих аеромобільний батальйон 81-ї окремої аеромобільної бригади. Указом Президента України № 729/2015 від 30 грудня 2015 р. йому було присвоєно ім'я полеглого захисника Донецького аеропорту Героя України старшого лейтенанта Івана Зубкова [36].

Підсумовуючи огляд музейної колекції українських нарукавних емблем учасників війни проти Росії, можна зазначити, що в окреслений період працівники Музею створили численне зібрання вітчизняної нарукавної символіки, яке не лише дає змогу презентувати чимало підрозділів та формувань ЗСУ, НГУ, ДПСУ, СБУ, ТрО, добровольчих формувань та некомпантських організацій, а й

візуалізує процес її становлення від моменту відновлення незалежності України до сьогодення.

Утім, аналіз колекції засвідчив певну несистемність і спорадичність у підходах до комплектування колекції, а також нерівномірність у представленні військових та силових структур. Помітна більшість емблем музейної колекції пов'язана з періодом 2014–2019 р. Так само нерівномірно представлено структуру Збройних сил України та інших силових відомств. У незначній кількості скомплектовано символіку підрозділів, розгорнутих або створених із початком широкомасштабного вторгнення російських військ.

Джерела та література:

1. Бровко С. Перші наукавні емблеми Прикордонних військ України // *Collectsion*. – 2022. – № 16.
2. ВДВ повертаються // *Військо України*. – 2012. – № 8 (144).
3. Генеральний каталог // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (Далі – НМІУДСВ)*.
4. Генеральний каталог. – Довідкова картка Запеки В.Л. // *Фонди НМІУДСВ*.
5. Генеральний каталог. – Довідкова картка Кобцева К.Л. // *Фонди НМІУДСВ*.
6. Генеральний каталог. – Довідкова картка Федотова І.Р. // *Фонди НМІУДСВ*.
7. *Добробати / Гладка К., Громаков Д., Миронова В. та ін.* – Харків: Фоліо, 2017. – 325 с.: іл.
8. Закон України «Про основи національного спротиву» // *Верховна Рада України [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text/>. – Назва з екрана.
9. Знак наукавний 1 Київської дивізії Національної гвардії України Дудки Ю.А. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-279071/1. – РР-3179/1.
10. Знак наукавний 1 окремої танкової бригади Сухопутних військ Збройних сил України // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-267630. – РТ-3894.
11. Знак наукавний 1 окремої танкової Сіверської бригади (Героя України) Сенюка О.О. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-284870. – РТ-6161.
12. Знак наукавний 24 окремої механізованої бригади імені короля Данила (Героя України) Гудзя В.Ф. // *Фонди НМІУДСВ*. – ТФ-8204.
13. Знак наукавний 72 окремої механізованої бригади імені Чорних Запорожців Сухопутних військ Збройних сил України // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-280630. – РТ-5693.
14. Знак наукавний батальйону оперативного призначення імені Героя України генерал-майора Сергія Кульчицького 27 окремої бригади Національної гвардії України // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-279022. – РТ-5417.
15. Знак наукавний батальйону оперативного призначення імені Героя України генерал-майора Сергія Кульчицького 27 окремої бригади Національної гвардії України // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-276615. – РТ-5100.
16. Знак наукавний Високомобільних десантних військ Збройних сил України Гаврилюка А.П. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-266339. – РТ-3769.
17. Знак наукавний Високомобільних десантних військ Збройних сил України Одухи А.М. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-269326. – РТ-4036.
18. Знак наукавний Збройних сил України (Героя України) Брановицького І.Є. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-269309. – РТ-4029.
19. Знак наукавний Збройних сил України Ходиська М.М. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-280229. – РТ-5604.

20. Знак нарукавний Національної гвардії України // Фонди НМІУДСВ. – КН-279078. – РР-3183.
21. Знак нарукавний Повітряних сил Збройних сил України (Героя України) Коваленка О.О. // Фонди НМІУДСВ. – КН-285439. – РТ-6237.
22. Знак нарукавний Прикордонних військ України Дудки Ю.А. // Фонди НМІУДСВ. – КН-279073. – РР-3181.
23. Знак нарукавний Сил спеціальних операцій Збройних сил України Кривоноса Сергія Григоровича // Фонди НМІУДСВ. – КН-280620. – РТ-5683.
24. Карпов В. Становлення Національної гвардії України та опрацювання її символіки // Воєнно-історичний вісник Національного університету оборони України. – К.: НУОУ, 2014. – № 1. – С. 126–131.
25. Карпов В.В., Табачник Д.В. Українська військова символіка. – Київ: Либідь, 2004. – 272 с.; іл.
26. Методичні рекомендації щодо окремих питань розвитку і впровадження військової символіки у Збройних силах України // Ukrainian Military Pages [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrmilitary.com/2018/11/rules.html/>. – Назва з екрана.
27. Мілітарний код. Історія появи і розвитку нарукавної символіки Збройних сил України // Міністерство оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/special/news.html?article=58185/>. – Назва з екрана.
28. Сили територіальної оборони // Ukrainian Military Pages [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrmilitary.com/p/territorial-defense-forces.html/>. – Назва з екрана.
29. Символіка Збройних сил України. Військова символіка // Українське геральдичне товариство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uht.org.ua/ua/part/vijsjkova_symbolika/. – Назва з екрана.
30. Слободянюк М.В. Сухопутні війська України. Нарукавна символіка 1992–2012. – Львів: Астролябія, 2017. – 286 с.
31. Указ Президента України № 1173/2000 від 30.10.2000 «Про впорядкування присвоєння почесних найменувань військовим частинам і установам» // ЗаконOnline [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakononline.com.ua/documents/show/211028___592464/. – Назва з екрана.
32. Указ Президента України № 234/2017 від 23.08.2017 «Про присвоєння почесних найменувань військовим частинам Збройних сил України та уточнення деяких найменувань» // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/234/2017#n2/>. – Назва з екрана.
33. Указ Президента України № 344/2016 від 22.08.2016 «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 року № 1173» // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2016#n2/>. – Назва з екрана.
34. Указ Президента України № 531/2016 від 30.11.2016 «Про присвоєння імені Героя України генерал-майора Сергія Кульчицького батальйону оперативного призначення (резервному батальйону) 27 бригади Північного оперативно-територіального об'єднання Національної гвардії України» // Президент України. Офіційне інтернет-представництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/5312016-20806/>. – Назва з екрана.
35. Указ Президента України № 646/2015 від 18.11.2015 «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 року № 1173» // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/646/2015#n2/>. – Назва з екрана.
36. Указ Президента України № 729/2015 від 30.12.2015 «Про присвоєння імені Героя України старшого лейтенанта Івана Зубкова 90 окремому аеромобільному батальйону 81 окремої аеромобільної бригади високомобільних десантних військ Збройних сил України» //

- Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/729/2015#Text/>. – Назва з екрана.
37. Указ Президента України № 761/2014 від 07.10.2014 «Про присвоєння імені генерал-майора Ігоря Момота Навчальному гвардійському Оришанському орденів Суворова, Кутузова і Олександра Невського центру підготовки молодших спеціалістів Державної прикордонної служби України» // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761/2014#Text/>. – Назва з екрана.
 38. Указ Президента України № 934/2014 від 16.12.2014 «Про внесення змін до деяких указів Президента України» // LIGA 360 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/view/u934_14?an=8&ed=2015_02_14/. – Назва з екрана.
 39. Указ Президента України № 963/2009 від 24.11.2009 «Про зняття позначки "Опублікуванню не підлягає" з деяких актів Президента України» // ЗаконOnline [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakononline.com.ua/documents/show/313502___313567/. – Назва з екрана.
 40. Українська армія – фактор стримування гарячих голів // Шлях перемоги. – 1993. – № 51 (2071). – 18 грудня.
 41. Хорошунів М., Чмир М., Масленников І. Символіка батальйонів територіальної оборони / Symbols of the territorial defense battalions. – К., 2018. – 80 с.

© Bohdan HALCHYNSKYI

SLEEVE INSIGNIAS OF THE UKRAINIAN ARMY. MUSEUM COLLECTION ON THE TOPIC “RUSSIAN-UKRAINIAN WAR”

The article analyzes the collection of sleeve insignias of the Ukrainian army collected in the museum during the Russian-Ukrainian war in 2014–2022. The dynamics and sources of collection formation, quantity and subject composition are determined. An attempt was made to structure and to systematize the collected material. Some historical aspects of the formation of national sleeve insignias were explored.

Keywords: *museum collection, fund collection, sleeve insignia, military symbols, science of military uniforms, science of insignias, Russian-Ukrainian war, decommunization, Armed Forces of Ukraine, National Guard of Ukraine, Volunteer formations.*

НАШІ АВТОРИ

ГАЛЬЧИНСЬКИЙ Богдан – завідувач сектору Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ЗЛАТАНОВ Златко – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

МИХАЛЕВИЧ Микола – директор Кортеліського історичного музею (с. Кортеліси)

ОСЬМАК Наталія – інженер-мостовик, секретар регіональної комісії з реабілітації, дослідниця життя й діяльності президента Української головної визвольної ради (м. Київ)

ПАСТЕРНАК Олександр – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ПШЕНИЧНА Тетяна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

РУГАЛЬ Володимир – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна колегія

Юрій Савчук (голова колегії),

Олександр Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),

Іван Патриляк (науковий редактор),

Володимир Сімперович (науковий редактор),

Олександр Білоус (відповідальний редактор),

Тамара Вронська, Валерій Грицюк, Роман Кабачій, Олександр Маєвський,

Валерій Томазов, Володимир Третяк, Олег Цапко, Оксана Янковенко.

Науково-допоміжна група

Юрій Бедрик (коректор)

Світлана Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 (38) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2023. – 96 с.